

Farhod Erkinovich Karimov,
professor

XALQARO MUNOSABATLAR TAHLILI USLUBLARI

O'quv qo'llanma

(Xalqaro munosabatlar yo'nalishi
talabalari uchun)

Toshkent – 2026

UO‘K 327(075.8)

KBK 66.4ya73

K 25

Karimov, F.

Xalqaro munosabatlar tahlili uslublari [Matn]: o‘quv qo‘llanma / F. Karimov; muharrir Sh. Hakimova. - Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2026. – 172 b.

ISBN 978-9910-602-41-2

Mazkur o‘quv qo‘llanma 60310800 – Xalqaro munosabatlar ta’lim yo‘nalishi “Xalqaro munosabatlar tahlili uslublari” fanining namunaviy o‘quv dasturiga mos ravishda shakllantirildi. Ushbu qo‘llanma xalqaro munosabatlar sohasida tahlil metodlarini nazariy va amaliy jihatdan o‘rganishga qaratilgan. Unda zamonaviy tahlil yondashuvlari, shu jumladan qiyosiy tahlil, SWOT tahlili, diskurs tahlili, kvanтитativ va sifatli tadqiqot usullari hamda ularning xalqaro munosabatlar kontekstidagi qo‘llanilishi batafsil yoritilgan.

Mazkur qo‘llanma misollar va amaliy vaziyatlarga asoslangan tahliliy mashqlar orqali o‘quvchilarga nazariy bilimlarni real kontekstda qo‘llashni o‘rgatadi. Shuningdek, unda xalqaro munosabatlarning dolzarb muammolari, global xavfsizlik, iqtisodiy integratsiya va siyosiy raqobat masalalari ko‘rib chiqilib, ularni tahlil qilish uchun zarur bo‘lgan metodologik yondashuvlar keltirilgan. O‘quv qo‘llanma xalqaro munosabatlar tahlili bo‘yicha bilimlarni chuqurlashtirish va analitik fikrlash qobiliyatini shakllantirishga qaratilgan muhim manba sifatida xizmat qiladi.

UO‘K 327(075.8)

KBK 66.4ya73

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2025-yil 09-iyuldagi 258-sonli buyrug‘iga asosan nashr etishga ruxsat berilgan.

ISBN 978-9910-602-41-2

© F.Karimov.
© “Muharrir nashriyoti”,
Toshkent, 2026.

KIRISH

Zamonaviy global davrda xalqaro munosabatlar fani tobora murakkablashib, tez o'zgarayotgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlar sharoitida har bir davlat, mintaq va xalqaro tashkilot o'z strategiyasini belgilash, qarorlar qabul qilish va o'zaro munosabatlarni tartibga solishda ishonchli va zamonaviy tahlil uslublaridan foydalanishni talab etmoqda. Shu munosabat bilan, "Xalqaro munosabatlar tahlili uslublari" nomli o'quv qo'llanmamizni tayyorlash maqsadiga kelib, uning asosiy vazifasi – global siyosiy voqealarni anglash, ularning ichki va tashqi omillarini aniqlash hamda strategik qarorlar qabul qilish jarayonida samarali tahliliy yondashuvlarni qo'llash imkoniyatini yaratishdan iboratdir.

Xalqaro munosabatlar – bu davlatlar, mintaqalar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy aloqalarni o'rganadigan ilmiy soha bo'lib, u global xavfsizlik, iqtisodiy integratsiya, diplomatiya, xalqaro savdo, energetika siyosati, ekologiya va boshqa ko'plab sohalarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda dunyo miqyosida yuz berayotgan o'zgarishlar, global raqobat, geosiyosiy inqirozlar va yangi tahdidlar sharoitida har bir davlat o'zining tashqi siyosatini yanada samarali boshqarish uchun to'g'ri tahlil usullariga tayanishi shart. Shu nuqtai nazardan, ushbu qo'llanma sizni xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda qo'llaniladigan asosiy metodlarni, ularning nazariy asoslari va amaliy qo'llanilishiga oid bilimlar bilan tanishtirishga qaratilgan.

Tahlil uslublari, ya'ni metod, xalqaro munosabatlarni to'liq anglash va izchil o'rganishda asosiy rol o'ynaydi. Masalan, qiyosiy tahlil usuli yordamida turli davlatlarning siyosiy tizimlari, ichki va tashqi siyosati, iqtisodiy ho-

lati, madaniy an'analari va ijtimoiy sharoitlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanib, umumiy qonuniyatlarga erishish mumkin bo'ladi. SWOT tahlili esa davlat yoki tashkilotning ichki kuchlari, zaif tomonlari, tashqi imkoniyatlari va tahdidlarini aniqlash orqali strategik rejalashtirishda muhim vosita sifatida e'tirof etiladi. Diskurs tahlili, so'zlashuvlar, nutqlar va rasmiy bayonotlar orqali siyosiy diskursning asosiy mazmuni va maqsadlarini aniqlashga qaratilgan bo'lsa, kvantitativ va sifatli tadqiqot metodlari esa empirik dalillar va statistik ma'lumotlarga asoslanib, siyosiy jarayonlarning miqdoriy va sifat jihatlarini chuqurroq o'rganish imkonini beradi.

Xalqaro munosabatlar tahlili uslublarini o'rganishning ahamiyati shundaki, bugungi kunda global siyosat doimo o'zgarib turadi va yangi tendensiyalar, innovatsiyalar va tahdidlar doimiy ravishda yuzaga kelmoqda. Har bir davlat o'zining tashqi siyosatini shakllantirishda mavjud imkoniyatlar va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni hisobga olib, o'ziga xos strategiyalar ishlab chiqadi. Shu sababli, tahlil uslublarini chuqur o'zlashtirish va ularni samarali qo'llash nafaqat akademik doirada, balki davlat boshqaruvi, diplomatiya, xalqaro tashkilotlar va biznes sohasida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu qo'llanmaning asosiy maqsadi – talabalar va amaliyotchilarga xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda zamonaviy metodologik yondashuvlarni o'rgatish, ularning nazariy va amaliy bilimlarini mustahkamlash, shuningdek, global siyosiy jarayonlarni chuqurroq tahlil qilish uchun zarur bo'lgan metodlarni puxta o'zlashtirishdir. Qo'llanmada har bir tahlil uslubining nazariy asoslari, metodologik yondashuvlari, afzalliklari va ularning qo'llanilishiga oid misollar keltirilgan. Shuningdek, real hayotiy vaziyatlar, amaliy mashqlar, interaktiv vazifalar va grafik materiallar yordamida o'quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyati yaratilgan.

Qo'llanmaning tarkibiy tuzilishi sinchkovlik bilan ishlab chiqilgan bo'lib, xalqaro munosabatlar tahlili uslublarining nazariy asoslari, metodologik yondashuvlari va ilmiy merosi haqida batafsil ma'lumot beriladi. Shuningdek, asosiy tahlil metodlari – qiyosiy tahlil, SWOT tahlili, konten tahlili, kvantitativ va sifatli tadqiqot metodlari – amaliy misollar, real hayotiy vaziyatlar va tadqiqot natijalari orqali yoritiladi. Bundan tashqari, har bir metodning o'ziga xos jihatlari, ularni qo'llash usullari, natijalarga erishish strategiyalari va ularning chegaralari batafsil ko'rib chiqiladi hamda tahlil uslublarining o'zaro integratsiyasi va ularni birgalikda qo'llash imkoniyatlari tahlil qilinadi.

Ushbu qo'llanma orqali olingan bilimlar nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy tadqiqotlarda qo'llanishi mumkin bo'lgan ko'nikmalarni ham shakllantirishga qaratilgan. Amaliy mashqlar, misollar, grafik materiallar va interaktiv vazifalar yordamida o'quvchilar o'z bilimlarini mustahkamlashlari va real vaziyatlarda qo'llashlari uchun zarur sharoit yaratilgan. Har bir bo'lim oxirida mavzu bo'yicha mustaqil ishlar va tahliliy topshiriqlar keltirilgan bo'lib, ular o'quvchilarning nazariy bilimlarini sinab ko'rishda va ularni amaliy jihatdan qo'llashda yordam beradi.

O'quv qo'llanma nafaqat xalqaro munosabatlar tahlili uslublarining nazariy va metodologik asoslarini yoritishga, balki ularni amaliyotga tatbiq etish jarayonida duch kelinadigan qiyinchiliklar, afzalliklar va cheklovlarni ham batafsil o'rganishga qaratilgan. Masalan, qiyosiy tahlil usuli orqali turli davlatlarning siyosiy tizimlari va ularning tashqi siyosati o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aniqlanib, ularning tarixiy merosi, madaniy an'analari va iqtisodiy holati inobatga olinadi. SWOT tahlili yordamida esa, davlat yoki tashkilotning ichki kuchlari, zaif tomonlari, tashqi imkoniyatlari va tahdidlari tizimli ravishda tahlil qilinadi va bu orqali strategik qarorlar qabul qilish uchun asosli yo'l xaritasi yaratiladi. Diskurs tahlili orqali esa, siyosiy aktorlarning

nutqlari, rasmiy bayonotlari va axborot vositalarida ifodlangan fikrlar tahlil qilinib, ularning maqsad va niyatlari aniqlanadi. Shu bilan birga, kvantitativ va sifatli tadqiqot metodlari yordamida olingan empirik ma'lumotlar va statistik ko'rsatkichlar orqali siyosiy jarayonlarning miqdoriy va sifat jihatlarini o'rganiladi.

Ushbu qo'llanmada xalqaro munosabatlarning global kontekstidagi dolzarb masalalar – global xavfsizlik, iqtisodiy integratsiya, energiya siyosati, ekologik muammolar, migratsiya va kiberxavfsizlik kabi mavzular ham keng yoritilgan. Globalizatsiya jarayonlari, axborot texnologiyalarining rivojlanishi, yangi siyosiy aktorlarning paydo bo'lishi va xalqaro huquq normalarining o'zgarishi sharoitida, har bir davlat o'zining tashqi siyosatini shakllantirishda yanada murakkab va zamonaviy tahlil uslublariga ehtiyoj sezmoqda. Shu bois, ushbu qo'llanma global siyosiy jarayonlarni aniqroq tushunish, ularni chuqur tahlil qilish va kelajak istiqbollarini prognoz qilishda sizga yetakchi metodologik yondashuvlarni taqdim etadi.

Qo'llanmani ishlab chiqishda xalqaro munosabatlar sohasidagi mutaxassislar, tajribali tadqiqotchilar va amaliyotchilar fikrlari, ilgari o'tkazilgan izlanishlar va empirik tadqiqotlar asosida yaratilgan bo'lib, unda nafaqat nazariy bilimlar, balki amaliy tajribalar ham keng aks ettirilgan. Shuningdek, qo'llanmada metodologik yondashuvlarning real hayotiy vaziyatlarda qo'llanilishiga oid ko'plab misollar, grafiklar va diagrammalar orqali o'quvchilarga mavzuni yanada kengroq va chuqurroq o'rganish imkoniyati yaratilgan.

Umid qilamizki, "Xalqaro munosabatlar tahlili uslublari" nomli mazkur o'quv qo'llanma orqali olingan bilimlar global siyosiy jarayonlarning murakkabligini yanada yaxshi tushunishga, ularni tahlil qilishda innovatsion yondashuvlarni qo'llashga va strategik qarorlar qabul qilishda mustahkam poydevor yaratishga undaydi. Mustaqil tadqiqotlar va izla-

nishlar davomida ushbu qo'llanmada berilgan metodologik yondashuvlar yangi ufqlar ochish, siyosiy jarayonlarning sabab-natija munosabatlarini aniqroq belgilash va ularni amaliy faoliyatga tatbiq etishda yordam beradi.

1-MAVZU. XALQARO MUNOSABATLAR TAHLIL USULLARI ILMIY YO‘NALISHINING SHAKLLANISHI

Reja:

1. Tahlil usullarining shakllanish bosqichlari
2. Xalqaro munosabatlar tahlilida usul tushunchasi.
3. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda modernistik metodlarning o‘rni
4. Tahlil usullarining kelajakdagi rivojlanish istiqbollari

Tayanch tushunchalar va iboralar: yondashuvlar, tahlil usullari, metodologiya, tizim, sun‘iy intellekt (SI), Big Data,

Xalqaro munosabatlar tahlili – bu xalqaro tizimda mavjud bo‘lgan davlatlar, xalqaro tashkilotlar, nodavlat aktorlari va boshqa subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rganish, tahlil qilish va tushunishga qaratilgan ilmiy faoliyatdir. Xalqaro munosabatlar tahlili, asosan, global siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarni aniqlash, ularning o‘zaro aloqalarini tushunish, va bunga asoslanib prognozlar qilishga qaratilgan.

Xalqaro munosabatlar tahlilining asosiy vazifalari quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

Davlatlar va boshqa xalqaro subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarni tushunish:

tahlilchi davlatlar, xalqaro tashkilotlar, transmilliy kompaniyalar, nodavlat va qudratli guruhlar o‘rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni o‘rganadi. Tahlil davomida bu munosabatlarning o‘zgarish sabablari, natijalari va ularning global tizimdagi o‘rni o‘rganiladi.

Xalqaro munosabatlar tizimining strukturasi aniqlash:

xalqaro munosabatlar tizimi turli darajadagi tashkilotlar, davlatlar, ijtimoiy guruhlar va boshqa aktorlardan tashkil

topgan murakkab tarmoqdir. Tahlilchi tizimning ichki tuzilishi, kuchlar o'rtasidagi muvozanat, ularga ta'sir qiluvchi elementlar va qoidalar haqida tahlil o'tkazadi.

Xalqaro nizolarni va ularning yechimlarini tahlil qilish:

xalqaro munosabatlar tahlili, odatda, global va mintaqaviy nizolarni o'rganadi. Tahlilchi, masalan, urushlar, iqtisodiy sanksiyalar, diplomatik inqirozlar va boshqa to'qnashuvlarning sabablarini, oqibatlarini va yechimlarini aniqlashga harakat qiladi.

Xalqaro iqtisodiy jarayonlar va savdo tarmog'ini o'rganish:

xalqaro iqtisodiy munosabatlar ham xalqaro tahlilning muhim qismidir. Tahlilchi iqtisodiy siyosatlar, savdo kelishuvlari, global moliyaviy tizimdagi o'zgarishlar, investitsiya oqimlari va boshqa iqtisodiy jarayonlarni o'rganadi.

Normativ va huquqiy tahlil:

Xalqaro munosabatlar tahlili, shuningdek, xalqaro huquq va normativ tamoyillarni o'rganadi. Xalqaro huquqning roli, inson huquqlari, terrorizmga qarshi kurash, muhojirlar masalasi kabi mavzular ham muhim tahlil obyektlaridir.

1. Tahlil usullarining shakllanish bosqichlari

An'anaviy usullardan zamonaviy usullarga o'tish

Tahlil usullarining rivojlanishi tarixan bir nechta bosqichlardan o'tgan. Dastlabki bosqichda an'anaviy tahlil usullari hukmron bo'lib, ular ko'proq sifatli yondashuvlarni o'z ichiga olgan. An'anaviy usullar asosan yirik tahlillarni amalga oshirishda qo'llanilgan bo'lib, ular asosan kuzatuvlar va ekspert baholashiga asoslangan. Bu usullarda statistika va matematik modellar juda cheklangan bo'lib, tahlil natijalari ko'proq empirik va subyektiv edi.

Masalan, klassik iqtisodiy tahlil usullari, jamiyatda sodir bo'layotgan voqealarni umumlashtirish va prognoz qilish uchun oddiy regressiya, korelyatsiya va bunday oddiy statistik usullarni ishlatgan. Ushbu usullar faqat mavjud

ma'lumotlar asosida qisqa muddatli prognozlar qilish imkonini berdi.

Lekin, zamonaviy tahlil usullari yangi texnologiyalar, yuqori tezlikdagi kompyuterlar va murakkab matematik modellar asosida rivojlanib, ancha murakkabroq bo'ldi. Bu bosqichda bilim olishning yangi imkoniyatlari yaratildi. Masalan, ma'lumotlarni avtomatik ravishda qayta ishlash, katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish imkoniyatlari paydo bo'ldi, bu esa natijada, eng oddiy holatda ham aniqroq va tezroq prognozlar yaratish imkonini berdi.

Empirik va statistik tahlil usullarining rivojlanishi

Empirik va statistik tahlil usullari tarixan tahlilning eng ko'p ishlatilgan metodlaridan bo'lib kelgan. Ularning rivojlanishi ko'plab ilmiy sohalarda muhim o'zgarishlarga olib keldi. Empirik usullar asosan tasodifiy kuzatuvlar, tajribalar va tajriba asosida ma'lumot to'plashga asoslangan. Ushbu tahlil usullari avvaliga mavjud ma'lumotlarni umumlashtirish va qoidalarini chiqarishga imkon berdi. Masalan, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni o'rganishda, empirik usullar odatda ilgari mavjud bo'lgan teoriyalarga asoslanib ishlatilgan.

Statistik tahlil usullari, o'z navbatida, imkoniyat nazariyasi va ehtimolliklar asosida rivojlangan. Dastlab, statistik usullar soddaroq bo'lib, ma'lumotlarning o'rtacha qiymati, dispersiyasi va regressiya tahlili kabi oddiy hisoblashlardan iborat edi. Ammo vaqt o'tishi bilan statistik tahlil usullari ancha murakkablashdi va ko'plab yangi metodlar, jumladan, ko'p o'zgaruvchilik tahlili, vaqt seriyalari tahlili va boshqa ilg'or usullarni o'z ichiga oldi.

Bugungi kunda statistika va empirik tahlil usullarining rivojlanishi yanada chuqurlashgan. Xususan, statistik tahlil usullari yordamida xatoliklarni aniqlash, ma'lumotlardagi tendensiyalarni kuzatish, va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar bo'yicha aniq va ishonchli prognozlar qilish imkoniyatlari

oshdi. Statistika orqali vaqtincha yoki ma'lum bir voqealar bo'yicha aniq tahlil olib borilishi mumkin.

Sun'iy intellekt va big data texnologiyalarining kiritilishi

Sun'iy intellekt (SI) va Big Data (katta ma'lumotlar) texnologiyalarining kiritilishi, analitik usullarning evolyutsiyasida inqilobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Bu ikki omil hozirgi kunda eng dolzarb va kuchli tahlil vositalariga aylanib, turli sohalarda kutilgan natijalarga erishishda asosiy yondashuvlarga aylanmoqda.

Sun'iy intellekt, asosan, mashina o'rganish (machine learning), chuqur o'rganish (deep learning) va tabiiy tilni qayta ishlash (natural language processing) kabi texnologiyalar orqali amalga oshiriladi. Sun'iy intellektning tahlil usullariga ta'siri katta. Masalan, mashina o'rganish usullari yordamida, algoritmlar katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va ulardan o'rganish orqali natijalar chiqaradi. Bu usul an'anaviy statistika va empirik tahlildan farqli o'laroq, ma'lumotlardagi xususiyatlarni aniqroq va chuqurroq tahlil qilish imkoniyatini yaratadi.

Mashina o'rganish algoritmlari avtomatik tarzda namunalarni aniqlash va prognozlashda qo'llaniladi. Bu, masalan, iqtisodiy prognozlar qilish, moliyaviy bozorlarni tahlil qilish va hatto sog'liqni saqlash sohasidagi kasalliklarni oldindan aniqlashda qo'llaniladi.

Big Data texnologiyalarining rivojlanishi esa, tahlil qilishda mavjud bo'lgan ma'lumotlar hajmini, turli xil ma'lumot manbalarini va ularni saqlash imkoniyatlarini kengaytirdi. Katta ma'lumotlar (Big Data) asosan yuqori tezlikda oqib borayotgan, turli formatlarda (matn, tasvir, video va boshqa) va katta hajmdagi ma'lumotlardan iborat. Bu turdagi ma'lumotlarni tahlil qilish uchun maxsus texnologiyalar zarur, masalan, Hadoop, Spark va boshqa tarqatilgan tizimlar.

Big Data texnologiyalarining asosiy yutug'i shundaki, ular ma'lumotlarni tez va samarali ravishda qayta ishlash imkonini beradi. Bu esa, turli sohalarda strategik qarorlar qabul qilishda, real vaqt tahlilini olib borishda va kutilgan natijalar bo'yicha prognozlarni ishlab chiqishda qo'llaniladi. Masalan, marketingda foydalanuvchilarni segmentlash va ularning ehtiyojlarini aniqlashda katta ma'lumotlar va sun'iy intellekt tizimlari samarali qo'llaniladi.

Tahlil usullarining shakllanishi davomida an'anaviy va zamonaviy usullar o'rtasida katta farq mavjud. An'anaviy usullar ko'proq sifatli yondashuvlarni o'z ichiga olgan bo'lsa, zamonaviy usullar esa statistik va sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanadi. Empirik va statistik tahlil usullari rivojlanib, ilmiy tahlil qilishda yangi usullarni taklif qildi. Nihoyat, sun'iy intellekt va Big Data texnologiyalarining joriy etilishi, tahlil usullarini yanada murakkablashtirib, yanada aniqroq va samarali natijalarga erishish imkoniyatini yaratdi. Ushbu rivojlanish jarayonida texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar kuchayib, yangi avlod tahlil usullarining paydo bo'lishiga zamin yaratdi.

2. Xalqaro munosabatlar tahlilida usul (yoki metod)

– bu ilmiy tahlil qilish, nazariyani yaratish va empirik tadqiqotlar olib borishda qo'llaniladigan uslub yoki yondashuvdir. Ushbu usul tahlil qilish jarayonida qo'llaniladigan asosiy vositalar, metodologiyalar va texnikalarga bog'liq bo'lib, xalqaro munosabatlarni tushunish va tavsiyalar berishda yordam beradi.

Xalqaro munosabatlar tahlilida usulning roli juda katta, chunki bu soha bir nechta nazariy yondashuvlarni o'z ichiga oladi va har bir yondashuv o'ziga xos metodologiya va tahlil qilish usulini talab qiladi. Quyida xalqaro munosabatlarida qo'llaniladigan ayrim usul va yondashuvlarga qisqacha to'xtalib o'tamiz:

Empirik usul

Empirik usul – bu haqiqiy ma'lumotlar va faktlarga asoslangan tahlil usulidir. Bu usul, asosan, statistik ma'lumotlar va empirik tadqiqotlarga tayangan holda xalqaro munosabatlarni o'rganishga qaratilgan. Bu yerda tez-tez so'rovnomalar, intervyular, davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy va siyosiy munosabatlarni o'rganish uchun qo'llaniladigan statistik tahlil vositalari ishlatiladi.

Misol: Xalqaro savdo va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilishda statistika, regressiya tahlili kabi metodlar qo'llanilishi mumkin.

Normativ usul

Normativ usulda xalqaro munosabatlar tahlili etik va prinsipial masalalar asosida olib boriladi. Bu usul, odatda, davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi huquqiy va axloqiy normalarni aniqlashga, xalqaro qonunlarning o'rnini va amaliyotini baholashga yo'naltirilgan. Normativ usul odatda qandaydir ideologik, siyosiy yoki axloqiy mezonlarga asoslanadi.

Misol: Birlashgan Millatlar Tashkilotining inson huquqlari bo'yicha qarorlari yoki Xalqaro huquqning normativ masalalari.

Falsafiy-metodologik usul

Bu usul xalqaro munosabatlar tahlilining nazariy va falsafiy asoslariga e'tibor qaratadi. Bu usul, odatda, xalqaro munosabatlarning qanday asosiy prinsiplar, g'oyalar va falsafiy tushunchalar asosida tashkil topishini tushunishga qaratilgan. Bunday yondashuvda, umuman olganda, siyosat, adolat, kuch va manfaatlar kabi tushunchalar tahlil qilinadi.

Misol: Realizm va liberalizm kabi xalqaro munosabatlarning asosiy nazariy yo'nalishlari, ularning falsafiy va metodologik asoslari.

Tilshunoslik va diskurs tahlili

Xalqaro munosabatlar tahlilida tilshunoslik yondashuvi va diskurs tahlili ham muhim o'rin tutadi. Bu usulda diplo-

matik muhokamalar, xalqaro bayonotlar, siyosiy nutqlar va boshqa kommunikatsiya vositalari tahlil qilinadi. Tilshunoslik yondashuvi, davlatlar o'rtasidagi siyosiy diskurs va tashqi siyosatning qanday tasvirlanganini o'rganadi.

Misol: Diplomatik yozishmalarni, hukumatlarning nutqlarini yoki xalqaro tashkilotlarning bayonotlarini tahlil qilish.

Tarixiy usul

Tarixiy usul, xalqaro munosabatlarning rivojlanishini tarixiy kontekstda o'rganishga qaratilgan. Bu usulda tarixiy hodisalar, kelib chiqish sabablarining tahlili, davlatlar o'rtasidagi uzoq muddatli munosabatlar va ularning vaqt o'tishi bilan qanday o'zgarishi ko'rib chiqiladi.

Misol: Ikkinchi jahon urushi va uning xalqaro siyosatga ta'siri yoki Sovet Ittifoqining qulashining xalqaro munosabatlar tizimiga ta'siri.

Mikro va makro yondashuvlar

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda mikro va makro yondashuvlar ham mavjud. Mikro yondashuv individual davlatlarning siyosiy qarorlari va ularning ichki omillari (masalan, ichki siyosat, ichki iqtisodiyot)ga qaratilgan bo'lsa, makro yondashuvda global miqyosdagi jarayonlar, masalan, xalqaro tizimning umumiy dinamikalari yoki global inqirozlar tahlil qilinadi.

Misol: Biror davlatning tashqi siyosatini o'rganishda uning ichki siyosiy qarorlarini (mikro yondashuv) yoki global iqtisodiy inqirozni (makro yondashuv) o'rganish.

Qiyosiy usul

Qiyosiy usul – bu bir nechta davlatlar yoki hududlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy yoki ijtimoiy tizimlarni solishtirishni o'z ichiga oladi. Bu usul orqali biror bir muayyan hodisa yoki siyosiy qarorning ta'sirini turli xil mamlakatlarda ko'rib chiqish mumkin.

Misol: Turli mamlakatlardagi demokratik tizimlarni yoki xalqaro savdo siyosatining farqlarini tahlil qilish.

Xalqaro munosabatlar tahlilida usul tushunchasi keng va ko'p qirrali bo'lib, turli metodologiyalar va yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Ularning har biri o'ziga xos tamoyillar va usullarni talab qiladi, va bu usullar orqali biz xalqaro siyosat, diplomatiya, xalqaro huquq va global muammolarni yaxshiroq tushunishimiz mumkin.

3. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda modernistik metodlarning o'rni

Tarmoq tahlili (Network analysis)

Tarmoq tahlili (Network analysis) xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda muhim va samarali metodlardan biriga aylangan. Ushbu metod, asosan, ijtimoiy tizimlar va ularning o'zaro aloqalarini o'rganishga asoslanadi. Xalqaro munosabatlar sohasida tarmoq tahlili, davlatlar, xalqaro tashkilotlar, korporatsiyalar va boshqa aktorlarning o'zaro bog'liqligini va munosabatlarini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Tarmoq tahlili maqsadi – ushbu aktorlarning o'rtasidagi aloqalarni tushunish va tahlil qilishdir.

Tarmoq tahlilining asosiy tushunchalari:

1. **Aktorlar va ularning aloqalari:** Tarmoq tahlili aktorlar (masalan, davlatlar, tashkilotlar, shaxslar) va ular o'rtasidagi aloqalardan tashkil topgan tizimni o'rganadi. Har bir aktor o'zining xatti-harakatlari va qarorlari bilan tarmoqdagi boshqa aktorga ta'sir qiladi.

2. **Bog'lanishlar (Connections):** Tarmoqdagi aktorlar o'rtasidagi bog'lanishlar, masalan, diplomatik, savdo, yoki harbiy aloqalar, muhim tahlil obyekti hisoblanadi. Ushbu bog'lanishlar, ayniqsa, xalqaro siyosatdagi o'zgarishlarga qanday ta'sir qilishini tushunish uchun o'rgatiladi.

3. **Markaziylik:** Tarmoq tahlilida markaziylik tushunchasi muhim o'rin tutadi. Markaziy aktorlar tarmoqdagi eng ta'sirchan va kuchli aloqalarga ega bo'lib, ular tarmoqdagi boshqa aktorga ko'proq ta'sir qiladi.

Tarmoq tahlilining xalqaro munosabatlar sohasidagi

qo'llanilishi juda kengdir. Misol uchun, davlatlar o'rtasidagi diplomatik aloqalar, savdo va siyosiy ittifoqlarni o'rganishda tarmoq tahlili yordamida ularning o'zaro bog'liqligi va global tizimdagi o'rnini aniqlanadi. Xalqaro tashkilotlar, masalan, BMT yoki Yevropa Ittifoqi kabi, o'zlarining a'zo davlatlari o'rtasidagi aloqalar va o'zaro ta'sirni tahlil qilishda tarmoq tahlilini qo'llaydi.

Simulyatsiya va modellashtirish usullari

Simulyatsiya va modellashtirish xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda zamonaviy metodlardan biri bo'lib, murakkab tizimlarni o'rganishda qo'llaniladi. Ushbu usullar matematik modellar va kompyuter texnologiyalari yordamida tuzilgan, xalqaro munosabatlardagi jarayonlarni simulyatsiya qilishga imkon beradi. Bu metodlarning afzalligi shundaki, ular keng miqyosdagi tahlillarni, murakkab hodisalarni va jahon siyosatidagi noaniqliklarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Kompyuter simulyatsiyalari: Kompyuter simulyatsiyalari yordamida murakkab xalqaro tizimlar, masalan, harbiy, iqtisodiy yoki siyosiy tizimlar, real vaqt rejimida o'rganiladi. Simulyatsiya yordamida, davlatlarning o'zaro ta'siri, geosiyosiy o'zgarishlar va boshqa global muammolar qanday natijalarga olib kelishini oldindan ko'rish mumkin.

O'yin nazariyasi (Game theory): O'yin nazariyasi simulyatsiya va modellashtirishning yana bir asosiy vositasidir. Bu metod, davlatlar yoki boshqa xalqaro aktorlar o'rtasidagi qarorlar va strategiyalarni tahlil qilishda qo'llaniladi. O'yin nazariyasi yordamida, davlatlarning o'zaro qarorlarini, manfaatlarini va strategiyalarini hisobga olgan holda, ularning kelajakdagi xatti-harakatlarini modellashtirish mumkin.

Simulyatsiya va modellashtirish usullari xalqaro munosabatlar sohasida noaniqliklarni bartaraf etish, strategiyalarni ishlab chiqish va global tizimni tushunish

uchun muhim vositalar hisoblanadi. Misol uchun, ushbu usullar yordamida harbiy mojarolarni, iqtisodiy siyosatni yoki iqlim o'zgarishiga qarshi kurashishni simulyatsiya qilish mumkin.

Sotsiologik va psixologik yondashuvlar

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda sotsiologik va psixologik yondashuvlar muhim rol o'ynaydi, chunki xalqaro munosabatlar nafaqat siyosiy va iqtisodiy jarayonlardan iborat, balki insonlarning fikr va xatti-harakatlaridan ham ta'sirlanadi. Bu yondashuvlar xalqaro siyosatda davlatlarning qarorlarini qabul qilishdagi psixologik va ijtimoiy omillarni tushunishga yordam beradi.

Sotsiologik yondashuvlar xalqaro munosabatlardagi ijtimoiy tizimlar va insonlar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi. Bu yondashuv, davlatlarning qarorlarida, xalqaro tashkilotlarda yoki xalqaro siyosatdagi boshqa aktorlarda ijtimoiy normlar, madaniyat va ijtimoiy strukturalar qanday rol o'ynashini tahlil qiladi. Sotsiologik yondashuvlar yordamida davlatlarning tashqi siyosatida ijtimoiy omillarning qanday ta'sir qilishini tushunish mumkin. Misol uchun, davlatlar o'rtasidagi diplomatik munosabatlar va ittifoqlarni tushunishda sotsiologik omillarni e'tiborga olish zarur.

Psixologik yondashuvlar xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda davlatlarning siyosiy qarorlarini psixologik nuqtai nazardan tushunishga yordam beradi. Ushbu yondashuvda, davlat rahbarlarining qarorlarini qabul qilishdagi shaxsiy hissiyotlar, tajriba va qarorlar qabul qilish jarayonidagi psixologik omillar o'rganiladi. Psixologik tahlil, ayniqsa, krizis holatlarida, harbiy mojarolarda yoki xalqaro aloqalarda kutilmagan qarorlar qabul qilinganida muhim ahamiyatga ega.

Psixologik yondashuvlar yordamida, davlatlar o'rtasidagi notinchlikni, inqirozlarni va boshqa siyosiy xatti-harakatlar-

ni tahlil qilishda insonning motivlari, ehtiyojlari va qaramliklarini hisobga olish mumkin. Shuningdek, davlat rahbarlarining xatti-harakatlari va qarorlarini psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish orqali, xalqaro siyosatdagi o'zgarishlar va xavf-xatarlarni aniqroq tushunish mumkin.

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda modernistik metodlar juda katta o'rin tutadi. Tarmoq tahlili, simulyatsiya va modellashtirish usullari, shuningdek sotsiologik va psixologik yondashuvlar, xalqaro siyosatdagi murakkab jarayonlarni tahlil qilishda zamonaviy yondashuvlar sifatida muhim ahamiyatga ega. Bu metodlar yordamida, davlatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar, strategiyalar, qarorlar va psixologik omillarni tushunish mumkin, bu esa, xalqaro munosabatlarni yaxshiroq o'rganish va prognoz qilish imkonini beradi.

4. Tahlil usullarining kelajakdagi rivojlanish istiqbollari

Xalqaro siyosatni tahlil qilishda metodlar va texnologiyalar doimiy ravishda rivojlanib bormoqda. Kelajakda quyidagi istiqbollarni ko'rishimiz mumkin:

1. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish

Sun'iy intellekt va avtomatlashtirish texnologiyalari xalqaro siyosatni tahlil qilishda yanada chuqurroq va tezkor qarorlar qabul qilishni ta'minlaydi. Tahlil usullari yanada avtomatlashtirilgan bo'lib, jahon siyosatidagi o'zgarishlarni tezda aniqlash va prognoz qilish imkonini beradi.

2. Yuqori aniq modellashtirish

Yuqori aniqlikdagi modellar va simulyatsiyalar yordamida, xalqaro siyosatdagi trendlarni va global o'zgarishlarni yanada mukammal tahlil qilish mumkin bo'ladi. Bu texnologiyalar, ayniqsa, murakkab geosiyosiy jarayonlarni modellashtirishda, davlatlar o'rtasidagi strategik qarorlarni tasvirlashda va xavf-xatarlarni prognoz qilishda samarali bo'ladi.

3. Kengaytirilgan asliyat

Kelajakda kengaytirilgan asliyat (AR) texnologiyalari yordamida xalqaro siyosatdagi muammolarni real vaqt rejimida ko'rish va tahlil qilish mumkin bo'ladi. Bu texnologiyalar nafaqat bilimlarni o'rganishda, balki qarorlar qabul qilishda ham samarali qo'llaniladi.

4. Yangi ma'lumot manbalari

Yangi texnologiyalar va ilmiy tadqiqotlar yangi ma'lumot manbalarini, masalan, ijtimoiy tarmoqlarni, real vaqt rejimidagi sensorlarni va boshqa raqamli platformalarni tahlil qilishga imkon beradi. Bu, xalqaro siyosatdagi o'zgarishlarni tez va aniq tahlil qilish imkoniyatini oshiradi.

5. Integratsiya va hamkorlik

Zamonaviy texnologiyalarning rivojlanishi, xalqaro siyosatni tahlil qilishdagi metodlarni integratsiya qilish imkonini beradi. Yangi texnologiyalar yordamida turli metodlar va yondashuvlarni birlashtirish va global siyosatni yaxshiroq tushunish uchun yangi tizimlar yaratish mumkin bo'ladi.

Nazorat savollari:

1. Xalqaro munosabatlarni o'rganishda nazariy yondashuvlarning o'рни nimada?
2. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda asosiy tamoyillar nimalardan iborat?
3. Xalqaro munosabatlar tahlilida realistik va liberalistik yondashuvlar qanday farqlanadi?
4. Strukturaviy-funksional tahlil nima? Uning xalqaro munosabatlarda qo'llanilishi qanday?
5. Tizimli yondashuv bilan sotsiologik usulni qanday bog'lash mumkin?

2-MAVZU. BILISHNING ILMIY METODLARI VA ULARNING XALQARO MUNOSABATLAR BO‘YICHA TADQIQOTLARDA QO‘LLANISHI

Reja:

1. Bilishning ilmiy metodlari
2. Umum va maxsus metodlar
3. Umumilmiy paradigmalari

Tayanch tushunchalar va iboralar: bilishning empirik va nazariy darajasi, tarixiy metod, statistik metod, eksperimental metod, matematik va modellashtirish metodlari, kontent-tahlil

Bilishning ilmiy metodlari

Ilmiy bilimlarning ikkita asosiy darajasini ajratish odatiy holdir: empirik va nazariy. Bu bo‘linish subyektning bilimni tajriba (empirik) va murakkab mantiqiy operatsiyalar orqali, ya’ni nazariy jihatdan olishi bilan bog‘liq.

Bilishning empirik darajasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- hodisalarni kuzatish;
- faktlarni to‘plash va saralash;
- ular o‘rtasida aloqa o‘rnatish.

Empirik daraja – ijtimoiy va tabiiy obyektlar to‘g‘risida ma’lumotlar (faktlar) to‘plash bosqichi. Empirik darajada o‘rganilayotgan obyekt asosan tashqi bog‘lanish va ko‘rinishlarda aks etadi. Bu daraja uchun asosiy narsa faktlashtirish faoliyati. Ushbu muammolar tegishli usullar yordamida hal qilinadi.

Bilishning nazariy darajasi aqliy faoliyatning ustunligi, empirik materialni tushunish va uni qayta ishlash bilan bog‘liq.

Nazariy darajada quyidagilar aniqlanadi:

- tizim va hodisalarning ichki tuzilishi va rivojlanish qonuniyatlari;

- ularning o'zaro ta'siri va shartlanishi. Nazariy bilimlarni olish uchun o'z usullaridan foydalaniladi.

Bilishning ilmiy metodlari ikki asosiy toifaga bo'linadi: umumilmiy (ya'ni, barcha ilmiy yo'nalishlarda qo'llanadigan) hamda maxsus ilmiy metodlar (ya'ni, tegishli ilmiy yo'nalishlar uchun xos ilmiy tadqiqot metodlari).

1. *Umumilmiy metodlar* – barcha ilmiy yo'nalishlarda qo'llanadigan va universal ahamiyatga ega bo'lgan metodlar.

2. *Maxsus ilmiy metodlar* – aniq ilmiy yo'nalishlar yoki sohalar uchun xos bo'lgan ilmiy tadqiqot usullari.

Umumilmiy metodlar

Umumilmiy metodlar har qanday ilmiy faoliyatda qo'llanadi va keng qo'llanish doirasiga ega. Ushbu metodlar quyidagilardan iborat:

a) kuzatish

Bu, birinchi navbatda, inson sezgilari faoliyatiga va uning obyektiv moddiy faoliyatiga, hodisalarning ma'nosini o'rganish va izlash maqsadida tashqi dunyo hodisalarini ongli va maqsadli idrok etishga asoslangan faol bilish jarayonidir. Uning mohiyati shundan iboratki, o'rganilayotgan obyekt kuzatuvchining ta'siriga tushmasligi kerak, ya'ni obyekt normal, tabiiy sharoitda bo'lishi kerak. Bu eng oddiy usul bo'lib, odatda boshqa empirik usullarning tarkibidagi elementlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Axborot vositalari yordamisiz olingan to'g'ridan-to'g'ri (vizual) kuzatish va ma'lumot vositalar yordamida yoki avtomatik ravishda qayd etish uskunasiidan foydalangan holda olingan bilvosita kuzatish o'rtasida farqlanadi. Kuzatish bilish vositasi sifatida empirik mulohazalar majmui shaklida dunyo haqida birlamchi ma'lumotlarni beradi. Kundalik hayotda va fanda kuzatishlar subyektlarning irodasi, his-tuyg'ulari va xohishlariga bog'liq bo'lmagan nati-

jalarga olib kelishi kerak. Keyingi nazariy va amaliy harakatlarni uchun asos bo'lishi uchun bu kuzatishlar bizga real hayotdagi narsa va hodisalarning obyektiv xususiyatlari va aloqalari haqida ma'lumot berishi kerak¹.

Bilimning samarali usuli bo'lishi uchun kuzatish bir qator talablarga javob berishi kerak, ulardan eng muhimlari:

- izchillik;
- maqsadlilik;
- faoliyat;
- tizimlilik

Misol: Xalqaro munosabatlarda davlatlarning siyosiy pozitsiyalarini kuzatish.

b) qiyoslash

Obyektlar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash. Bilişning eng keng tarqalgan usullaridan biri. "Haqiqat qiyoslaganda bilinadi" deb bejiz aytishmagan. Bu bizga obyektlar va hodisalar o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlashga imkon beradi.

Taqqoslash samarali bo'lishi uchun u ikkita asosiy talabni qondirishi kerak. Faqat o'zaro obyektiv umumiylik mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan hodisalarni solishtirish kerak. Obyektlarni tushunish uchun ularni taqqoslash eng muhim, muhim (aniq kognitiv vazifa nuqtai nazaridan) xususiyatlarga ko'ra amalga oshirilishi kerak.

Taqqoslash orqali obyekt haqidagi ma'lumotni ikki xil usulda olish mumkin. Birinchidan, u taqqoslashning bevosita natijasi sifatida harakat qilishi mumkin. Ikkinchidan, ko'pincha birlamchi ma'lumotni olish qiyoslashning asosiy maqsadi bo'lib chiqmaydi, bu maqsad birlamchi ma'lumotlarni qayta ishlash natijasi bo'lgan ikkinchi darajali yoki hosila ma'lumotlarini olishdir. Bunday qayta ishlashning eng keng tarqalgan va muhim usuli analogiya bo'yicha xulosa chiqarishdir.

¹ Методы научных исследований https://kstu.kg/fileadmin/user_upload/lecture2_computer_technologies_science_japarov_m.t..pdf

Misol: Turli davlatlarning iqtisodiy rivojlanish darajasini taqqoslash.

c) analiz

Obyekt yoki hodisani qismlarga ajratib, har bir qismini alohida o'rganish. Taqqiqotchi tahlil usulini qo'llaganida o'rganilayotgan obyektni aqliy jihatdan ajratadi, ya'ni uning qanday qismlardan iboratligini, qanday xossa va xususiyatlardan iboratligini aniqlaydi.

Misol: Xalqaro tashkilotlar faoliyatini ularning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy ta'siriga ko'ra tahlil qilish.

d) sintez

Qismlarni birlashtirib, hodisa yoki obyektning yaxlitligini tushuntirish. Ya'ni, tahlil natijasida olingan qismlarning bir butunga birlashishi. Sintezni qo'llash natijasida tahlildan foydalanish natijasida olingan bilimlar yagona tizimga birlashtiriladi.

Misol: Geosiyosiy vaziyatlarni umumiylikda ko'rib chiqib, mintaqaviy xavfsizlikni baholash.

e) induksiya

Induksiya – bu “xususiy”dan “umumiy”gacha bo'lgan xulosa, fikrlash. Xususiy faktlardan umumiy qonuniyatlarni aniqlash. Faktlardan ba'zi umumiy farazlarga xulosa chiqarish. Bunda konkretidan uning mavhum ta'riflariga o'tish sodir bo'ladi. Bitta obyekt qismlarga bo'linadi va ko'plab tushunchalar va mulohazalar yordamida tasvirlanadi. U “parchalanib”, fikrlash, bir tomonlama ta'riflar bilan qayd etilgan abstraktsiyalar to'plamiga aylanadi.

Misol: Ayrim mamlakatlarning tashqi siyosiy tajribasiga asoslanib global tendensiyalarni aniqlash.

f) deduksiya

Umumiy bilimlardan xususiy xulosalar chiqarish. Deduktiv usul umumiydan xususiya fikr yuritish orqali xulosa chiqarishga asoslangan. Ya'ni, obyekt haqida yangi bilimlar berilgan sinf obyektlarining xususiyatlarini o'rganish orqali olinadi.

Uning mohiyati tafakkurning bilishdagi obyektning mavhum ta'riflaridan konkretga o'tishidan iborat.

Misol: Xalqaro huquq normalaridan kelib chiqib davlatlarning alohida vaziyatdagi huquqiy pozitsiyasini belgilash.

h) mantiqiy yondashuv

Tadqiqot jarayonida oqilona va izchil fikrlash orqali xulosalar chiqarish.

Misol: Mintaqaviy integratsiya jarayonlarining asosiy sabablari va oqibatlarini tahlil qilish.

Maxsus ilmiy metodlar

Maxsus ilmiy metodlar aniq sohalarga xos bo'lib, ular o'ziga xos tadqiqot ehtiyojlariga javob beradi. Bunday metodlarga quyidagilar kiradi:

a) tarixiy metod

Xalqaro munosabatlarni o'rganishda keng qo'llaniladigan maxsus ilmiy usullardan biri hisoblanadi. Ushbu metod xalqaro jarayonlar, hodisalar va tizimlarning o'tgan davrlar mobaynida qanday rivojlanganini, ular orasidagi sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilishga imkon beradi. Tarixiy metodning asosiy maqsadi – xalqaro munosabatlarni tarixiy kontekstda o'rganish va ularning zamonaviy holatga ta'sirini tushunishdir.

Misol: XIX asr oxiridagi kuchlar balansining xalqaro munosabatlarga ta'sirini o'rganish.

b) statistik metod

Hodisalar va jarayonlarning sonli ko'rsatkichlarini tahlil qilish. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda muhim maxsus ilmiy usul bo'lib, xalqaro jarayonlar va hodisalarni sonli ko'rsatkichlar asosida o'rganishga imkon beradi. Ushbu metod yordamida xalqaro tizim, davlatlararo munosabatlar va global jarayonlarning miqdoriy jihatlari tahlil qilinadi, ularning rivojlanish tendensiyalari va dinamikasi aniqlanadi. Statistik metodning bosqichlari:

- ma'lumotlarni yig'ish;
- ma'lumotlarni qayta ishlash;
- tendensiyalarni aniqlash;
- qiyosiy tahlil;
- modellashtirish:

Misol: Davlatlarning iqtisodiy o'sish sur'atlari bo'yicha xalqaro reytinglarini baholash.

c) eksperimental metod

Hodisalarni laboratoriya yoki sun'iy sharoitda o'rganish. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda eksperimental usul kam qo'llaniladigan, biroq samarali metodlardan biri hisoblanadi. Bu metod tabiiy yoki laboratoriya sharoitida o'tkaziladigan tajribalar yordamida davlatlar, xalqaro tashkilotlar yoki boshqa xalqaro subyektlarning xatti-harakatlarini oldindan bashorat qilish va tushunish imkonini beradi.

Eksperimental usulning asosiy cheklovlaridan biri shundaki, xalqaro munosabatlar murakkab va ko'p omilli tizim bo'lib, barcha jihatlarni laboratoriya sharoitida to'liq modellashtirish qiyin. Shunga qaramay, bu usul nazariy modellarni tekshirish va yangi ilmiy xulosalar chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Misollar:

Diplomatik muzokaralarni simulyatsiya qilish – Davlatlar o'rtasidagi kelishuv jarayonlarida qanday omillar muhimligini aniqlash.

Mojarolar va tinchlik o'rnatish jarayonlari – Turli qarorlar qabul qilinganda, ularning uzoq muddatli natijalarini baholash.

Sanksiyalar va iqtisodiy cheklovlarning ta'siri – Turli davlatlarga nisbatan joriy qilingan sanksiyalarning natijalarini oldindan bashorat qilish.

Jamoatchilik fikri va tashqi siyosat – Odamlarning xalqaro mojarolarga bo'lgan munosabatini laboratoriya tajribalari orqali o'rganish.

c) matematik va modellash metodlari

Jarayonlar va hodisalarni matematik formulalar orqali ifodalash yoki ularga model yaratish.

1. Matematik metodlar:

1.1. O'yin nazariyasi

Davlatlar yoki tashkilotlar o'rtasidagi qaror qabul qilish jarayonlarini tahlil qilish uchun ishlatiladi.

“Mahbuslar dilemmasi”, “Nash muvozanati”, “Zer-sum va non-zero-sum” o'yinlar xalqaro siyosiy va iqtisodiy strategiyalarni tahlil qilishda qo'llanadi. Masalan, yadroviy qurollarni tarqatmaslik bo'yicha davlatlarning strategiyalarini baholashda qo'llanadi.

1.2. Statistika va ekonometriya metodlari

Xalqaro siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni tahlil qilish uchun katta hajmdagi ma'lumotlardan foydalaniladi.

Regressiya tahlili – ikki yoki undan ortiq o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun qo'llanadi (masalan, iqtisodiy sanksiyalarning davlat barqarorligiga ta'siri).

Klaster tahlili – davlatlarning tashqi siyosiy yo'nalishlarini guruhlash uchun ishlatiladi.

1.3. Tarmoq tahlili (Network Analysis)

Xalqaro aloqalarni ijtimoiy tarmoqlar nazariyasi orqali tahlil qilish. Masalan, davlatlar o'rtasidagi diplomatik munosabatlar yoki terroristik guruhlar o'rtasidagi aloqalarni o'rganishda ishlatiladi.

2. Modellash metodlari

Modellash – real dunyo jarayonlarini soddalashtirilgan shaklda aks ettirish va turli stsenariylarni sinab ko'rish usuli.

2.1. Agentga asoslangan modellash (ABM - Agent-Based Modeling)

Xalqaro munosabatlar ishtirokchilarini mustaqil agentlar sifatida tasvirlash va ularning harakatlarini simulyatsiya qilish. Masalan, turli davlatlarning xalqaro inqirozlarga qanday javob qaytarishini bashorat qilish uchun ishlatiladi.

2.2 Dinamik tizimlar modeli

Xalqaro siyosat va iqtisodiyotda uzoq muddatli o'zgarishlarni tushunish uchun ishlatiladi. Masalan, davlatlar o'rtasidagi qurolli mojarolar va tinchlik jarayonlarining dinamikasini tahlil qilish.

2.3. Simulyatsiya va senariy tahlili

Kelajakdagi muqobil vaziyatlarni oldindan ko'rish uchun ishlatiladi. Masalan, NATO va Rossiya o'rtasidagi ehtimoliy kelishmovchiliklarning qanday rivojlanishi mumkinligini tahlil qilish.

2.4 Sun'iy intellekt va mashinaviy o'rganish metodlari

Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish va bashorat qilish imkoniyatini beradi. Masalan, xalqaro nashrlardagi axborot oqimini tahlil qilib, global tahdidlarni prognozlash.

d) kontent-tahlil

Matn, rasm, nutq yoki boshqa ma'lumot manbalarini tizimli tahlil qilish. Unig bir qancha turlari bor. Shulardan asosiylarini sanab o'tamiz

1. Kvantitativ (miqdoriy) kontent-tahlil

Bu usul matn yoki axborot materiallaridagi ma'lum so'z, ibora yoki mavzularning chastotasini sanash orqali amalga oshiriladi.

Misol:

- BMT Bosh Assambleyasi yig'ilishlaridagi nutqlarda "tinchlik" so'zi qanchalik ko'p ishlatilganini tahlil qilib, qaysi davlatlar bu mavzuga e'tibor qaratishini aniqlash.

- AQSh va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarni yoritishda G'arb va Sharq matbuotida qanday terminlar ustunlik qilishini tahlil qilish.

2. Kvalitativ (sifat) kontent-tahlil

Bu usul axborot materiallarida qanday ma'no, kontekst va tendensiyalar mavjudligini tahlil qilishga qaratilgan.

Misol:

- Rossiya-Ukraina mojarosi haqidagi xalqaro ommaviy axborot vositalari maqolalarida qanday ritorika ishlatilayotganini aniqlash.

- G'arb va Osiyo mamlakatlari matbuotida Xitoyning "Bir makon – bir yo'l" tashabbusi qanday yoritilayotganini taqqoslash.

3. Tematik kontent-tahlil

Bu usul matndagi asosiy mavzularni ajratib, ularning qanday tendensiyalar asosida shakllanganini o'rganadi.

Misol:

- Dunyo yangiliklarida "terrorizm" mavzusi qanday kontekstda yoritilayotgani (diniy ekstremizm, davlat xavfsizligi, global tahdid sifatida).

- Markaziy Osiyo mamlakatlarining rasmiy bayonotlarida "barqarorlik" va "integratsiya" tushunchalarining qanday ishlatilishi, ya'ni nima bilan bog'lab ishlatilishi.

Umumilmiy paradigmalar (yunoncha. παράδειγμα, "misol, model, namuna").

Xalqaro munosabatlar tahlilida bir nechta yondashuv va paradigmalar qo'llaniladi. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. *Realizm*. Reallizm xalqaro munosabatlar tahlilida dominant yondashuvlardan biridir. Bu yondashuvga ko'ra, davlatlar o'z milliy manfaatlarini himoya qilish uchun kurashadilar, va xalqaro tizimda asosiy kuchlar ziddiyatga asoslanadi. Realistlar xalqaro tizimni anarxik (qonun va tartibsizlik) deb ta'riflaydilar.

2. *Liberalizm*. Liberalizm, o'z navbatida, xalqaro tizimda hamkorlik, hamjihatlik va iqtisodiy integratsiyaning ahamiyatini ta'kidlaydi. Liberal nazariyaga ko'ra, davlatlar o'rtasida diplomatik va iqtisodiy aloqalar o'zaro foyda va tinchlikni ta'minlaydi.

3. *Konstruktivizm*. Konstruktivistlar, xalqaro munosabatlarda ijtimoiy tuzilmalar va madaniyatning ahamiyatini ta'kidlaydilar. Ular fikricha, davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar ijtimoiy va madaniy kontekstda shakllanadi. Konstruktivizmni qo'llovchilar siyosiy, iqtisodiy va madaniy normativalar, ideologiyalar va identifikatsiyalar orqali xalqaro munosabatlarni tahlil qiladilar.

4. *Marksizm*. Marksizm xalqaro munosabatlarni iqtisodiy kuchlarning asimmetrik taqsimotiga asoslangan tahlil qiladi. Marxist nazariyaga ko'ra, davlatlar va xalqaro tizimda iqtisodiy tengsizlik va ekspluatatsiya hukm suradi, va bu tizimning o'zgarishi kerak deb ta'kidlanadi.

5. *Feministik yondashuv*. Feministlar, xalqaro munosabatlarni o'rganishda genderni, ayollarni va ijtimoiy adolatni hisobga olishni ta'kidlaydilar. Ular, ayollarning va ijtimoiy guruhlarining xalqaro tizimda qo'lga kiritilmagan roli va ahamiyatini o'rganadilar.

Xalqaro munosabatlar tahlili, xalqaro tizimdagi o'zgarishlarni tushunish, xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik, inson huquqlari, diplomatiya va boshqa muhim jarayonlarni tahlil qilishga qaratilgan muhim ilmiy faoliyatdir. Tahlilchilarning metodologik yondashuvlari va nazariy asoslari turlicha bo'lishi mumkin, lekin umumiy maqsad – xalqaro tizimni yaxshiroq tushunish, uning dinamikasini o'rganish va global muammolarga yechimlar ishlab chiqishdir.

Nazorat savollari:

1. “Bilishning ilmiy metodlari” nimani anglatadi va uning asosiy tamoyillari nimalardan iborat?

2. Xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida qanday ilmiy metodlar (nazariy, empirik, statistik, hujjatshunoslik va h.k.) keng qo'llaniladi va ularning asosiy xususiyatlari qanday?

3. Nazariy va empirik metodlarni xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida qanday qo'llash mumkin? Ularning o'zaro bog'liqligi va farqlari qanday?

4. Ilmiy metodlar yordamida xalqaro munosabatlar muammolarini tahlil qilishda duch kelinadigan metodologik cheklovlar va ularni bartaraf etish usullari qanday?

5. Amaliy tadqiqotlarda ilmiy metodlardan samarali foydalanish qanday yo'l bilan ta'minlanadi? Misollar keltirib, ularning qo'llanilish jarayonini tushuntiring.

3-MAVZU. KONTENT-TAHLIL (KONTENT-ANALIZ) METODI

Reja:

1. Kontent-tahlilning xalqaro munosabatlar tahlili metodi sifatida shakllanishi
2. Kvantitativ (miqdoriy) kontent-tahlil
3. Kvalitativ (sifat) kontent-tahlil
4. Tematik kontent-tahlil

Tayanch tushunchalar va iboralar: Kontent-tahlil (kontent-analiz) metodi, matnni tahlil qilish va baholash, evolyutsiya. Kvantitativ (miqdoriy) kontent-tahlil, kvalitativ (sifat) kontent-tahlil, tematik kontent-tahlil

1. Kontent-tahlilning xalqaro munosabatlar tahlili metodi sifatida shakllanishi

1930-yillarning oxiridan boshlab siyosiy jarayonlar va xalqaro munosabatlarning dinamikasini baholashda kontent-tahlil metodi muhim rol o'ynay boshladi.

Mazkur metod matnni emotsional yuklangan so'zlar va iboralar mavjudligi uchun tahlil qilishni o'z ichiga oladi, bu esa muallifning siyosiy pozitsiyasi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Muayyan xarakterli iboralarni qo'llash chastotasi xalqaro mojarolarda ishtirok etayotgan siyosiy ishtirokchilarning harakatlarini aniq hisoblash va bashorat qilish imkonini beradi.

Ushbu usuldan foydalangan birinchi tahlilchilar amerikalik olim G. Lasswell va uning hamkorlari bo'lib, Ikkinchi jahon urushi davrida tashviqot materiallarini o'rgangan.²

Keyinchalik g'arb mutaxassislarining ushbu masala bo'yicha qator asarlari, jumladan S.Veymanning "Bayonot-

² Lasswell H. Analysing the Content of Mass Communication: A Brief Introduction. N.Y., 1942; Idem. The Structure and Function of Communication in Society // The Communication of Ideas. Ed. L.Brison. N.Y., 1948.

lar tahlili”, K.Loranzning “Agressiya tahlili”, R.Eakerning “Soʻzlar tizimi”, C.Osgudning “Tahlil. Tasodifiy boʻlmagan munosabatlar” va boshqalar chop etilib, kontent-tahlil nazariy va konseptual asoslari shakllantirildi.³

Kontent tahliliga oid eng muhim ishlardan biri amerikalik olim B.Berelsonning “Kommunikatsion tadqiqotlarda kontent tahlili”⁴, shuningdek, O.Xolstining matnni operativ dekompozitsiyasiga bagʻishlangan ishi⁵ hisoblanadi.

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishning ushbu metodi 1970-yillardan boshlab, kompyuter texnologiyalari, jumladan, Text Date Mining yoki Fluent kabi dasturlardan keng foydalanila boshlagan paytdan boshlab jadal rivojlandi. Bu avtomatlashtirilgan rejimda eng koʻp mehnat talab qiladigan chastotali kontent tahlilini amalga oshirish, nutq shakllari va matn mavzulari oʻrtasidagi yashirin aloqalarni aniqlash imkonini berdi. Hisoblash va miqdoriy baholash tartibi takomillashtirila boshladi. Masalan, Janis koeffitsienti uchun formula ishlab chiqilgan boʻlib, u obyektning ijobiy va salbiy aks etishi oʻrtasidagi nisbatni hisoblash imkonini beradi.⁶

Qoidaga koʻra, barcha turdagi siyosiy deklaratsiyalar, taniqli jamoat arboblarning chiqishlari, ommaviy axborot vositalarida eʼlon qilingan eʼlonlar kontent-tahlildan oʻtkazildi. Asta-sekin ommaviy axborot vositalarining kontent tahlili keng tarqaldi.

Biroq, anʼanaviy ommaviy axborot vositalari tobora koʻproq axborot kampaniyalari obyektiga aylanganligi sababli (davlat tashviqoti yoki turli xususiy kompaniyalar yoki shaxslar tomonidan yashirin reklama), axborotning obyekt-

³ Боришполец К.П. Методы политических исследований. М.: Аспект-Пресс, 2005. С. 75–88, 145–147, 51–65.

⁴ Ахременко А.С. Политический анализ и прогнозирование. М.: Гардарики, 2006. С. 240–243, 231–233, 186–196.

⁵ North R.C., Holsti O.R. Content Analysis. A handbook with applications for the study of international crisis. N.Y., 1963.

⁶ Барановский Б.Г., Владиславлева Н.Н. Методы анализа международных конфликтов. М.: Научная книга, 2002. С. 130–133, 125.

tivligi va shunga mos ravishda uning mazmunini tahlil qilish natijalari sezilarli darajada kamayadi. Shu munosabat bilan soʻnggi yillarda internetda, bloglarda va ijtimoiy tarmoqlarda kontentni tahlil qilish vositasi alohida oʻrin egallamoqda.

Kontent-tahlil metodini qoʻllashning zaruriy sharti – bu moddiy axborot tashuvchisining mavjudligi. Bunday vosita mavjud boʻlgan yoki qayta yaratilishi mumkin boʻlgan barcha holatlarda kontentni tahlil qilish usullaridan foydalanishga ruxsat beriladi.

Kontent tahlilning bir qancha bosqichlari mavjud. Xususan:

Birinchi bosqich

Har bir xabar javob berishi kerak boʻlgan maʼlum mezonlardan foydalangan holda oʻrganiladigan manbalar yoki xabarlar toʻplamini aniqlash:

- maʼlum turdagi manba (matbuot, televideniye, radio, reklama yoki tashviqot materiallari)
- xabarlarning bir turi (maqolalar, eslatmalar, plakatlar);
- aloqa jarayonida ishtirok etuvchi koʻrsatilgan tomonlar (joʻnatuvchi, oluvchi);
- solishtiriladigan xabar hajmi (minimal hajm yoki uzunlik);
- xabarlar chastotasi;
- xabarlarni tarqatish usuli;
- xabarlarni tarqatish joyi;
- xabar paydo boʻlish vaqti.

Agar kerak boʻlsa, boshqa mezonlardan foydalanish mumkin, ammo yuqorida sanab oʻtilganlar eng keng tarqalgan.⁷

⁷ Лисовский С. Ф., Евстафьев В. А. Избирательные технологии: история, теория, практика. – Коммерсантъ. – М., 2000. – ISBN 5-86014-129-7.

Ikkinchi bosqich

Xabarlarining to'plamini shakllantirish. Ba'zi hollar-da, birinchi bosqichda aniqlangan manbalarning to'liq to'plamini o'rganish mumkin, chunki tahlil qilinadigan holatlar (xabarlar) ko'pincha cheklangan bo'lishi mumkin. Biroq, ba'zida kontent tahlil kattaroq ma'lum otdan olingan cheklangan namunaga tayanishi kerak.

Uchinchi bosqich

Tahlil birliklarini belgilash. Ular so'zlar yoki mavzular bo'lishi mumkin. Tahlil birliklarini to'g'ri tanlash butun ishning muhim tarkibiy qismidir. Xabarning eng oddiy elementi so'zdir. Mavzu – bu biron bir mavzu bo'yicha alohida bayonotni ifodalovchi boshqa birlik. Mumkin bo'lgan tahlil birligini tanlash uchun juda aniq talablar mavjud:

- aniq bir ma'noni ifodalashi kerak;
- ko'p ma'nolarni ifodalamaydigan bo'lishi kerak;
- oson tushunish mumkin bo'lishi kerak;
- birliklar soni namuna olish imkonini beradigan darajada variativ bo'lishi kerak (ya'ni imkon qadar sinonimlari ko'p bo'lishi kerak)⁸.

Agar mavzu tahlil birligi sifatida tanlansa, u ham ma'lum qoidalarga amal qilishi lozim. Xususan, mavzu umumiy mazmundan tashqariga chiqmasligi shart. Ikkinchidan, mavzuni quyidagi holatlarda o'zgartirish mumkin:

- ma'lumot auditoriyasi o'zgarsa;
- joriy vaziyat o'zgarsa;
- tahlil maqsadi o'zgarsa;
- tahlil toifalari o'zgarsa⁹.

⁸ Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. ISBN 5-87983-101-9.

⁹ Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. ISBN 5-87983-101-9.

To'rtinchi bosqich

Semantik hisob birliklarini aniqlash bosqichi. Tadqiqotchi tahlil qilingan material va tadqiqot maqsadlariga asoslanib, o'zi uchun hisoblash birliklarini ilgariishi mumkin. Masalan:

- matnlarning hajmi yoki uzunligi;
- satrlar soni (matnning paragraflari, belgilar, ustunlari);
- radio yoki televidenie orqali eshittirishlar davomiyligi;
- ma'lum mazmun, syujet va boshqalarga ega chizma va rasmlar soni.¹⁰

Ba'zi hollarda tadqiqotchilar boshqa hisoblash elementlaridan ham foydalanadilar. Kontent-tahlilning ushbu bosqichida uning operatorlarini aniq belgilash muhim ahamiyatga ega.

Beshinchi bosqich

Bevosita hisoblash bosqichi. Umuman olganda, tanlangan guruhlariga ko'ra tasniflashning standart usullariga o'xshaydi. Maxsus jadvallarni tayyorlash, kompyuter dasturlarini qo'llash, maxsus formulalar va statistik hisob-kitoblar qo'llaniladi¹¹.

Oltinchi bosqich

Olingan natijalarni aniq tadqiqotning maqsad va vazifalari-ga muvofiq talqin qilish. Odatda, bu bosqichda matn material-ining xususiyatlari aniqlanadi va baholanadi, bu muallif nima-ni ta'kidlamochi yoki yashirmochi bo'lganligi haqida xulosa chiqarish imkonini beradi. Obyekt yoki hodisaning subyektiv ma'nolarining jamiyatda tarqalish foizini aniqlash mumkin¹².

¹⁰ И.Дмитриев. Контент-анализ: сущность, задачи, процедуры <https://psyfactor.org/lib/k-a.htm>

¹¹ И. Дмитриев Контент-анализ: сущность, задачи, процедуры <https://psyfactor.org/lib/k-a.htm>

¹² Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования = Empirical Political Analysis: Research Methods in Political Science / Пер. с англ. / Предисл. А. К. Соколова. – М.: Весь Мир, 1997.

2. Kvantitativ (miqdoriy) kontent tahlil

Kvantitativ kontent tahlili (miqdoriy kontent tahlili deb ham ataladi) tadqiqotchining e'tiborini xabar mazmuniga qaratib, so'zlar, mavzular va xabarlarni o'rganishga asoslanadi. Shunday qilib, tanlangan elementlarni tahlil qilishga tayyorgarlik ko'rayotganda, ularning ma'nosini oldindan ko'ra bilish va tadqiqotchining taxminlariga muvofiq kuzatishning har bir mumkin bo'lgan natijasini aniqlay olish kerak¹³.

Amalda, bu shuni anglatadiki, ushbu turdagi kontent-tahlilni o'tkazishda birinchi qadam sifatida tadqiqotchi har bir kuzatish aniqlangan va tegishli sinfga berilgan atamalar turini yaratishi kerak.

Muammo shundaki, tadqiqotchi nafaqat duch kelishi mumkin bo'lgan havolalarni, balki ulardan kontekstli foydalanish elementlarini ham oldindan bilishi kerak va buning uchun har bir foydalanish holatini baholash qoidalarining batafsil tizimi ishlab chiqilishi kerak. Bu vazifa odatda tahlil qilinadigan xabarlar to'plamini sinovdan o'tkazish orqali (ya'ni, xabarlarning kichik namunasidan keyingi, to'liqroq tahlilda eng ko'p uchraydigan asosiy eslatmalar turlarini aniqlash orqali) amalga oshiriladi.

Miqdoriy kontent-tahlilning mohiyati axborot massivi-ni tahlil qilishda matematik va statistik protseduralardan foydalanishdan iborat. Aniqrog' qilib aytganda, miqdoriy kontent-tahlil – tadqiqot uchun muhim bo'lgan ko'rsatkichlarni raqamli qayd etishga qaratilgan. Ya'ni, ma'lum bir mavzudagi yoki ma'lum bir vaqt oralig'ida ijtimoiy tarmoqdlardagi ma'lum bir tegga ega bo'lgan postlar soni, yoki ma'lum bir voqea yoki ijtimoiy guruhni eslatish chastotasi bo'lishi mumkin.

¹³ Харченко К. В. Материальная сторона жизни в зеркале субъективных смыслов: опыт контент-анализа // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2009. – № 1 (28). – С. 129-148.

Bunda, matn bilan ishlashning boshida tahlil birligi aniqlanadi. Tahlilning eng asosiy birligi – *soʻzdir*.

Misol uchun, agar tahlil birligi sifatida “xavfsizlik” soʻzi tanlangan boʻlsa, tadqiqotchi ushbu tushunchaning yaqin oʻtgan oylarda yirik nashrlardagi maqolalarda qanchalik tez-tez uchraganini hisoblab chiqadi, statistik munosabatlarni aniqlaydi va ular oʻrtasidagi tarkibiy munosabatlarni tahlil qiladi. Shuningdek, tahlil mavzusi semantik bloklar, hodisani baholash, nutq uslubi va boshqalar boʻlishi ham mumkin.

Odatda miqdoriy kontent-tahlilda quyidagi turdagi jadvallar tuziladi (*namuna*):

Tahlil birliklari		Hisob birliklari	
Toifa	Toifa tarkibiy elementlari	Eslatmalarning mutlaq chastotasi, soni	Eslatmalarning nisbiy chastotasi, % (foiz)
1-toifa	1-element	15	32
	2-element	7	15
	3-element	25	53
Jami:		47	100

3. Kvalitativ (sifat) kontent-tahlil

Xabarlar mazmunini bildiruvchi soʻzlar, mavzular va boshqa elementlardan tashqari, sifat yoki, shuningdek, tarkibiy tahlil qilish imkonini beradigan boshqa birliklar ham mavjud. Bunda tadqiqotchini nima deyilganligi emas, balki qanday aytilgani va mazmuni qiziqtiradi¹⁴.

Masalan, maʼlum bir manbadagi qiziq mavzuga qancha vaqt yoki bosma joy ajratilganligini yoki muayyan saylov kampaniyasi davomida har bir nomzodga qancha soʻz yoki gazeta rukni ajratilganligini aniqlash vazifasi boʻlishi mumkin.

¹⁴ Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования = Empirical Political Analysis: Research Methods in Political Science / Пер. с англ. / Предисл. А. К. Соколова. – М.: Весь Мир, 1997.

Boshqa tomondan, xabarning shakliga oid boshqa, ehtimol, nozikroq savollar ham hisobga olinishi mumkin: ma'lum bir gazeta xabariga fotosurat yoki qandaydir illyustratsiya qo'shiladimi, sarlavhaning o'lchami qanday, ma'lum bir gazeta xabari, u birinchi sahifada chop etilganmi yoki ko'plab reklama xabarlari orasida joylashtirilganmi. Bunday savollarga javob berishda tadqiqotchining diqqati mazmunning nozik tomonlariga emas, balki xabarning qanday taqdim etilishiga qaratiladi. Bu yerda asosiy masala – bu mavzu bo'yicha materialning mavjudligi yoki yo'qligi, uning ahamiyatlilik darajasi, hajmi, balki mazmunining nyuanslari emas. Bunday tahlillar natijalari ko'pincha mazmunga yo'naltirilgan tadqiqotlarga qaraganda ancha ishonchli o'lchovlarni beradi (chunki rasmiy o'lchovlar noaniqlikka kamroq duchor bo'ladi), ammo natijada ular ham unchalik ahamiyatli emas¹⁵.

Sifat kontent-tahlilida ko'rib chiqilgan o'lchovlar miqdoriy tahlilda talab qilinadigan batafsil va sinchkovlik bilan tekshirishdan farqli o'laroq, har bir xabarning mazmunini umumiy qamrab oladi. Natijada, sifatli kontent tahlilini loyihalash va o'tkazish odatda sodda, shuning uchun kontent tahliliga qaraganda arzonroq va ishonchliroqdir.¹⁶

Kvalitativ (yoki sifat) kontent-tahlili siyosiy faoliyat subyekting aniq yoki yashirin shaklda ifodalangan maqsadlarini aniqlash zarur bo'lgan hollarda eng samarali usullardan bir hisoblanadi. Kvalitativ kontent-tahlil – bu matn, tasvir, audio yoki video ma'lumotlarni tahlil qilishga asoslangan tadqiqot usuli bo'lib, uning asosiy maqsa-

¹⁵ Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования = Empirical Political Analysis: Research Methods in Political Science / Пер. с англ. / Предисл. А. К. Соколова. – М.: Весь Мир, 1997.

¹⁶ Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования = Empirical Political Analysis: Research Methods in Political Science / Пер. с англ. / Предисл. А. К. Соколова. – М.: Весь Мир, 1997.

di matn ostidagi chuqur ma'no va yashirin mazmunlarni ochib berishdir. Ushbu tahlil turli fan sohalarida, jumladan, sotsiologiya, siyosatshunoslik, antropologiya, psixologiya, ommaviy kommunikatsiya va lingvistikada keng qo'llaniladi.

Shu munosabat bilan tadqiqotchi tahlil toifalarini ishlab chiqish, tahlil birliklarini aniqlash va aniqlangan birliklar uchun hisob birliklarini belgilash bilan bog'liq bir qator masalalarni hal qilishi kerak. Tahlil birligi – semantik va sifat – bu yoki boshqa toifaga kiritilgan element sifatida ajralib turadigan tarkibning bir qismi. Odatda, bunday birlik siyosiy (tashqi siyosat) g'oya, xalqaro yoki ichki miqyosda muhim ahamiyatga ega bo'lgan mavzudir. Matnda u bir so'z yoki qandaydir barqaror so'z birikmasi bilan ifodalanishi mumkin. Masalan, xalqaro muammolarni o'rganishda semantik birliklar ichki va tashqi siyosiy voqealar, ularni qo'zg'atuvchi shaxslar, voqealar to'g'risida baholovchi mulohazalar (“tarafdor – qarshi”, “foydali – noqulay” va boshqalar), davlatlar, partiyalar, rahbarlar faoliyatining maqsadli yo'nalishlari, maqsadli siyosiy faoliyat obyektlari, maqsadga erishish usullari, siyosiy hayotning a'zi asosiy tushunchalarini o'z ichiga olishi mumkin.

Maqsadli sifat kontent-tahlilni o'tkazishda kuzatish birliklarini aniqlash juda ehtiyotkorlik bilan amalga oshiriladi va asosan tilshunoslik sohasidagi qoidalarga amal qilindi. Metodologiyaning yo'nalishi belgilanmagan taqdirda, “qo'lda” yoki “kompyuterda” matnli tahlilni olib boradigan mutaxassisning mantiq qoidalari va mavzu malakasi darajasi doirasida amalga oshiriladi.

Bu usul axborot vositalari, hujjatlar, intervyular, nutqlar, kinofilmlar, reklama yoki boshqa kommunikatsion mahsulotlardagi mavzular, tushunchalar, ramzlar va ideologik konstruksiyalarni aniqlash va talqin qilishga imkon beradi.

Kvalitativ va kvantitativ kontent-tahlilning farqlari

Xususi-yatlar	Kvalitativ kontent-tahlil	Kvantitativ kontent-tahlil
Maqsad	Ma'no va kontekstni ochib berish	Ma'lumotlarni son jihatdan o'lchash
Yondashuv	Subyektiv, interpretativ	Obyektiv, statistik
Natija	Matnning chuqur tahlili, tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlik	Belgilangan mezonlar bo'yicha chastota va foizlar
Qo'llanilish sohasi	G'oyalar, ramzlar, metaforalar, diskurslarni tadqiq qilish	Kalit so'zlar yoki iboralarning takrorlanish sonini aniqlash

Kvalitativ kontent-tahlilda asosiy e'tibor shunchaki so'z yoki iboralar chastotasiga emas, balki ularning qanday kontekstda va qaysi ma'noda ishlatilishiga qaratiladi. Kvalitativ kontent-tahlil aniq metodologik yondashuv talab qiladi. Quyida uning asosiy bosqichlari keltirilgan:

1-bosqich: tadqiqot maqsadini belgilash. Bunda tadqiqotchi o'rganayotgan masala bo'yicha asosiy savollarni shakllantiradi. Ya'ni, Matn yoki media kontent qanday g'oyalarni ilgari surmoqda? Qaysi mavzular yoki tushunchalar dominant hisoblanadi? Qanday ideologik yoki siyosiy konstruksiyalar mavjud? Auditoriya uchun qanday yashirin ma'no mavjud? kabi savollarga javob izlanishi mumkin.

Masalan, agar tadqiqot "Jurnalistik maqolalarda gender stereotiplar" mavzusiga bag'ishlangan bo'lsa, asosiy savollar quyidagicha bo'lishi mumkin:

- Berilgan kontenda ayollar va erkaklar qanday rollarda tasvirlanmoqda?
- Qanday sifatlar ayollar va erkaklarga bog'lanmoqda?
- Ayollar va erkaklar haqida qanday ijtimoiy stereotiplar mavjud?

2-bosqich: ma'lumotlarni yig'ish va tanlash. Bu bosqichda tadqiqot uchun tegishli materiallar yig'iladi va tahlil qilinadigan manbalar tanlanadi. Manbalar sifatida *OAV (gazeta va jurnal maqolalari, televizion ko'rsatuvlar, yangiliklar), ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Twitter, Telegram postlari), siyosiy nutqlar va rasmiy hujjatlar, badiiy adabiyot va kinofilmlar, reklama materiallari* bo'lishi mumkin.

Tanlov jarayonida tadqiqotchilar aniq mezonlarni belgilab olishi lozim. Masalan, agar tadqiqot "O'zbekiston omamaviy axborot vositalarida maktab ta'limi imijining shakllanishi" mavzusida bo'lsa, tadqiqotchilar quyidagi mezonlarga asoslanib, maqolalarni tanlashi mumkin:

- 2015-2025-yillar oralig'idagi maqolalar;
- O'zbekistonning asosiy axborot agentliklari (kun.uz, daryo.uz, gazeta.uz va boshq.);
- Maktab ta'limi bilan bog'liq xabarlar va maqolalar.

3-bosqich: kodlash va kategoriyalarga ajratish. Kodlash – bu ma'lumotlarni tushunish va ularni tartibga solish jarayoni. Kodlash ikki bosqichda amalga oshiriladi:

- dastlabki kodlash: matndan muhim tushunchalarni ajratib olish va qaytarilayotgan so'zlar, iboralar yoki mavzular belgilash.

- kategoriyalarga ajratish: o'xshash kodlar bir xil guruhga jamlash va har bir kategoriya umumiy tushunchaga birlashtirish.

Masalan, agar tadqiqot siyosiy nutqlarda dushman-ni obrazini yaratishga harakatlarni aniqlashga qaratilgan bo'lsa, kodlash quyidagicha bo'lishi mumkin:

- "*Biz va ular*" dhotomiyasi (masalan, "xalqimiz" va "tashqi kuchlar");
- *Qo'rqitish strategiyasi* (masalan, "tahdid", "xavf");
- *Stereotiplar* (masalan, "yovuz kuchlar", "dushmanlar").

4-bosqich: tahlil. Bu bosqichda kodlangan material asosida tahlil olib boriladi. Tadqiqotchilar quyidagilarga e'tibor qaratishi lozim bo'ladi: Matn qanday kontekst-

da yozilgani; Undagi asosiy g'oyalar; Tahlil qilinayotgan kontent ma'nosi.

5-bosqich: natijalarni sharhlash va xulosa chiqarish.

Tahlilning so'ngi bosqichida tadqiqotchilar aniqlangan tendensiyalar asosida xulosa chiqaradi. Xususan, tadqiqot natijalari umumlashtiriladi, oldingi tadqiqotlar bilan taqqoslash o'tkaziladi, natijalar ijtimoiy va siyosiy jarayonlarga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinadi.

Kvalitativ (sifat) kontent-tahlilga misol:

Tadqiqot mavzusi: "Ommaviy axborot vositalarida migrantlar obrazi: stereotiplami yoki haqiqatmi?"

Maqsad: Migrantlar ommaviy axborot vositalarida qanday tasvirlanayotgani, ular haqida qanday diskurslar mavjudligini aniqlash.

Ma'lumotlar yig'ish: 2019-2025-yillar oralig'ida yozilgan maqolalar tanlab olinadi. Asosiy manbalar: Rossiya va O'zbekiston ommaviy axborot vositalari.

Kodlash va kategoriyalar:

- Migrantlar "xavf manbai" sifatida tasvirlanganmi?
- Ular iqtisodiy muammolarning sababchisi sifatida ko'rsatilganmi?
- Migrantlar ijtimoiy-iqtisodiy o'sishga hissa qo'shuvchi subyektlar sifatida tilga olinganmi?

Tahlil natijalari:

Ba'zi OAVlarda migrantlar asosan "kriminal xavf" yoki "arzon ishchi kuchi" sifatida tasvirlangan.

O'zbekiston matbuotida migrantlar ijobiy obrazda ko'rsatilgan, ularning vatanga qaytishi va jamiyatga qo'shilishi targ'ib qilingan.

Tahlil xulosasi: Migrantlar haqidagi OAV diskursi ularning jamiyatdagi qabul qilinishiga katta ta'sir qiladi. Stereotiplarning mustahkamlanishi diskriminatsiyaga sabab bo'lishi mumkin.

3. Tematik kontent-tahlil

Tematik kontent-tahlil – bu matn yoki media kontentni

mavzular asosida tizimlashtirib o'rganish usuli bo'lib, tadqiqotchilarga ma'lumotlar ichidagi asosiy g'oyalari va mantiqiy bog'liqliklarni aniqlash imkonini beradi.

Mazkur metod sotsiologiya, psixologiya, siyosatshunoslik, lingvistika va boshqa ijtimoiy fanlarda keng qo'llaniladi. Uning asosiy vazifasi – matndagi mavzularni identifikatsiya qilish, ularni tahlil qilish va talqin qilishdan iborat.

Tematik kontent-tahlil bosqichlari

1-bosqich: tadqiqot maqsadini belgilash. Bunda o'rganilayotgan masala bo'yicha asosiy savollar shakllantiriladi.

2-bosqich: ma'lumotlarni yig'ish va saralash. Bu bosqichda tahlil uchun mos keladigan ma'lumotlar yig'ildi. Manbalar sifatida maqolalar, ijtimoiy tarmoq postlari, intervyular, siyosatchilarning nutqlari, reklama materiallari, badiiy va hujjatli filmlar tanlanishi mumkin. Masalan, agar tadqiqot "O'zbekiston ommaviy axborot vositalarida migratsiya masalalarining yoritilishi" mavzusida bo'lsa, tadqiqotchi 2018-2025-yillar orasidagi maqolalarni tanlashi mumkin.

3-bosqich: kodlash va mavzularni ajratish. Kodlash – bu matndan asosiy tushunchalar va kalit so'zlarni ajratib olish jarayonidir. Bunda, matndan muhim so'zlar yoki iboralar tanlab olinadi, ular orasidan bir-biriga o'xshash kodlar alohida mavzuga jamlanadi, so'ngra har bir mavzuga nom beriladi.

4-bosqich: mavzularni identifikatsiya qilish va tuzilishini aniqlash. Kodlangan ma'lumot asosida asosiy mavzular shakllantiriladi.

Masalan, agar tadqiqot "OAVda gender stereotiplari" mavzusida bo'lsa, asosiy mavzular quyidagicha bo'lishi mumkin:

- "Ayollar – uy bekasi" (ayollar asosan oilaviy rollarda tasvirlangan)

- “Erkaklar – yetakchi” (erkaklar kuchli, rahbar yoki qaror qabul qiluvchi sifatida berilgan)

- “Diskriminatsiya” (ayollar ish joyida pastroq lavozimda koʻrsatilgan)

5-bosqich: mavzular orasidagi bogʻliqliklarni aniqlash va tahlil qilish. Bu bosqichda mavzular qanday kontekstda qoʻllanilayotgani, tahlil qilinayotgan content ilgari surayotgan umumiy gʻoya tahlil qilinadi va birlamchi xulosa shakllantiriladi.

6-bosqich: xulosani shakllantirish va natijalarni sharhlash. Soʻnggi bosqichda tematik tahlil natijalarini umumlashtiriladi va tadqiqot natijalari ijtimoiy, siyosiy yoki madaniy kontekstga qanday taʼsir qilishini muhokama qilinadi.

Tematik kontent-tahlilning amaliy misol: OAVda pandemiya diskursi

Maqsad: COVID-19 pandemiyasi haqida OAV qanday xabar berganini oʻrganish.

Manbalar: BBC, CNN, Al Jazeera va boshqa xalqaro yangilik agentliklarining maqolalari (2020-2022).

Kodlash va mavzular:

a) Qoʻrquv strategiyasi: “katta xavf”, “halokat”, “oʻlim holatlari”

b) Optimistik yondashuv: “vaksina umid bagʻishlaydi”, “pandemiyaga qarshi kurash”

c) Taqiqlar va siyosiy chora-tadbirlar: “karantin”, “cheklovlar”, “niqob rejimi”.

Xulosa:

1. Baʼzi OAVlar pandemiyani qoʻrquvni kuchaytirish vositasi sifatida ishlatgan.

2. Boshqalari esa optimistik diskursni targʻib qilgan.

3. Hukumat choralari turlicha yoritilgan.

Nazorat savollari:

1. Kontent-analiz qanday asosiy bosqichlardan iborat?
2. Mazmuniy va formal kontent-analiz usullari o'rtasidagi farqlarni tushuntiring.
3. Kontent-analizda kodlash va kategoriyalash jarayonlari qanday amalga oshiriladi?
4. Sifatli va miqdoriy kontent-analiz o'rtasidagi farq nimada?
5. Kontent-analiz tadqiqotlarida ishlatiladigan asosiy indikatorlar va o'lchovlar qanday?
6. Kontent-analiz metodidan foydalanishda duch kelinadigan asosiy muammolar qanday?
7. Zamonaviy texnologiyalar kontent-analiz jarayonini qanday rivojlantirmoqda?
8. Kontent-analiz metodi qaysi sohalarda keng qo'llaniladi va bunday qo'llanilishning samaradorligi nimada?

4-MAVZU. IVENT-TAHLIL (IVENT-ANALIZ) METODI

Reja:

1. Ivent-analiz tushunchasi va tarkibiy qismlari
2. Ivent-analiz metodini qo'llash texnikasi
3. Ivent-tahlil metodini qo'llashning asosiy bosqichlari
4. Ivent-tahlil metodini qo'llashga oid misol

Tayanch tushunchalar va iboralar:

Ivent-tahlil (ivent-analiz), voqea va hodisa, dinamika, qiyoslash, o'zaro bog'liqlik

1. Ivent-analiz tushunchasi va tarkibiy qismlari

Tadqiqot olib borish jarayonida mutaxassislarni tez-tez alohida vaziyatlar haqidagi ma'lumot qiziqtiradi, ularning mohiyati voqealarni ketma-ket tasvirlash orqali to'liq aks ettirilmaydi.

Bunday holatlarga jangovar harakatlar, inqilob yoki isyonlar, terroristik harakatlar, diplomatik demarshlar (ptotestlar), davlat to'ntarishlari yoki partiyalarning faoliyati natijasida yuzaga keladigan vaziyatlar misol bo'lishi mumkin. Ushbu holatlarda tomonlarning muzokaralardagi pozitsiyalarining o'zgarishi, nizoga aralashgan ishtirokchilarning talablar va boshqa muhim voqealar haqidagi umumlashtirilgan faktologik ma'lumotlar allaqachon qo'llanilsa-da, siyosiy jarayonning ko'plab jihatlarini tashqi kuzatuvchilar uchun yopiq qoladi va shunga ko'ra, siyosiy muhit sharoitida tez o'zgaruvchan vaziyatlarda qarorlar qabul qilishda noaniqlik darajasi juda yuqori bo'ladi.

XX asrning 60-yillarda amerikalik tadqiqotchi Ch.Tilli ishlarining ta'siri ostida tahlilchilar aniq vaziyat doirasida tomonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni shakllantiruvchi voqealarning chastotasi va intensivligi darajasiga e'tibor qarat-

ishdi. Shu munosabat bilan *axborot manbalari harakatlarning qat'iy tasnifi va ularning vaqtinchalik ketma-ketligi nuqtai nazaridan qayta ishlana boshlandi*. Ushbu metodika “ivent-analiz” yoki “voqea tahlili” deb nomlandi va hozirgi kunda u turli variantlarda mavjud. Ivent-analizdan foydalanadigan loyihalar o'rganilayotgan voqealar turi, ko'rib chiqilayotgan aktorlar soni, vaqt parametrlar, qo'llanilayotgan axborot manbalari, ma'lumotlarni tasniflash tizimlari bo'yicha farqlanadi.

Ivent-analiz – bu (uchinchi shaxs tomonidan voqea ma'lumotlarini tahlil qilish metodi deb ataladi) kim nima degani yoki nima qilganini, nima deyayotganini yoki nima qilayotganini, kimga nisbatan va qachon harakatni ko'rsatuvchi axborotni qayta ishlashga yo'naltirilgan metod. Ivent-tahlilda tegishli ma'lumotlarni tizimlashtirish va qayta ishlash quyidagi belgilar asosida amalga oshiriladi:

- **Subyekt-initsiator** (kim?);
- **Syujet** (nima?);
- **Obyekt** (kimga nisbatan?);
- **Voqea sanasi** (qachon?)¹⁷.

Shunday tartibda tizimlashtirilgan voqealar matritsali jadvallarga keltiriladi, reytinglanadi va EHM (elektron hisoblash mashinalari) yordamida sanaladi. Ushbu metodning samaradorligi sezilarli hajmdagi ma'lumotlar bankining mavjudligiga tayanadi.

Dastlab, ivent-analiz metodikasi AQShdagi irqiy bezovtaliklar davomida kollektiv zo'rvonlik darajasining o'zgaruvchanligini va uning sabablarini o'rganish vositasi sifatida qo'llanilgan. Bunga bog'liq tajribalar yillik hisobotlarga, ommaviy ijtimoiy tartibsizliklarning iqtisodiyot va siyosatga ta'siri haqidagi ma'lumotlarga tayangan.

Birinchi ivent-analiz tajribalarining maqsadi iqtisodiy

¹⁷ Боришполец К.П. Методы политических исследований. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 230 с. <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-49.html>

pasayish davrlari bilan ommaviy tartibsizliklar davrining to'qnashuvini aniqlash orqali ushbu o'zgaruvchilar o'rtasida *sabab-natija bog'liqligini aniqlash* edi. Ijtimoiy soha olimlari va tarixchilar tomonidan o'tkazilgan ko'plab amaliy loyihalar doirasida voqealar haqidagi ma'lumotlarni kodlash qoidalari, arxivlar, muntazam nashrlar, tarixiy hujjatlar va rasmiy politsiya statistikasidan olingan ma'lumotlar bilan ishlash qoidalari ishlab chiqilgan. Bundan tashqari, alohida mamlakatlar, etnik guruhlar va turli vaqt bosqichlaridagi turli voqea toifalariga strukturaviy va siyosiy o'zgaruvchilar ta'sirini solishtirish imkonini beruvchi maxsus ma'lumotlar banklari yaratilgan.¹⁸

Erta bosqichdagi ivent-analiz tadqiqotlarining natijalari empirik usulda nazariy tezisni tasdiqladi: isyonlar va ommaviy namoyishlar siyosiy tizimning barcha bo'g'inlaridagi muvozanatning buzilishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ivent-analiz metodikasi ijtimoiy jarayonlarning "sikllarini" yoki to'lqinlarini o'rganishni yengillashtirishi isbotlandi, chunki u jamiyatda ketma-ket sodir bo'ladigan voqealarni bevosita umumlashtirishga asoslanadi.

Bugungi kunda ivent-analizning qo'llanilish sohasi nihoyatda keng – u harbiy mojarolar, siyosiy zo'rvonlik ko'rinishlari, ommaviy namoyishlar va muzokaralar dinamikasini o'rganishda qo'llaniladi. Uning ommabopligi shundaki, metodika turli voqealarni solishtirish imkonini beradi: u voqealar yig'iladi (agregatsiya qilinadi), sanaladi va siyosiy o'zaro ta'sirning miqdori, ishtirokchilari soni, davomiyligi va miqyoslari nuqtai nazaridan ifodalanadi. Bu, masalan, qisqa muddatli harakatlar yoki muvaffaqiyatsizlikka uchragan namoyishlar bilan muvaffaqiyatli bo'lgan harakatlarni solishtirishni yengillashtiradi va shu orqali taktika darajasida prognozlash uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi.

¹⁸ *Боришполец К.П. Методы политических исследований. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 230 с. <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-49.html>*

Voqea analizi shuningdek, vaziyat rivojlanish bosqichlarini ajratib ko'rsatish va turli xil harakatlar natijasida siyosiy jarayonning yangi sifatini (holatini) baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, bu ko'p variantli ssenariylarni tuzish imkoniyatini ham yaratadi va nafaqat taktika, balki strategik prognozlash aniqligini oshiradi.

Boshqacha qilib aytganda, iveni-analiz jarayonida siyosiy vaziyatlarning o'zgarish xarakteri haqida ularni yagona butun sifatida ko'rib chiqadigan tadqiqot usullariga qaraganda ko'proq ma'lumotdan foydalaniladi va *voqealiklarning o'zaro aloqadorlik darajalari baholanadi*.

2. Iveni-analiz metodini qo'llash texnikasi

Iveni-analiz metodikasi alohida mamlakatlar va xalqaro maydonda vaziyat evolyutsiyasining asosiy tendensiyalarini aniqlash maqsadida voqealar oqimi va intensivligini kuzatishga asoslanadi. Dastlab, "umumiy", yo'naltirilmagan voqealar tahlili amaliyoti – ya'ni, empirik ma'lumotlarga tayangan holda pastdan yuqoriga qarab analitik xulosalarga erishish – ustunlik qilgan bo'lsa, keyinchalik tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan normativ modellar ("maqsadli" yoki yo'naltirilgan iveni-analiz) va ularning faktologik material bilan to'ldirilishi (yuqoridan pastga yondashuv) tobora muhim ahamiyat kasb eta boshladi. Aslida, bugungi kunda ham ikkala turdagi voqea tahlili usuli muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Birinchi holatda tadqiqotchi o'rganilayotgan jarayon (vaziyat)ning qaysi elementlarini muhim xususiyat sifatida qayd etishini oldindan belgilamaydi, balki faqat asosiy kuzatuv obyektini aniqlaydi. Ikkinchi holatda esa tadqiqot ma'lumotlarni strukturalashtirilgan yondashuv asosida yig'ishga tayanadi. Shu maqsadda, oldindan qaysi elementlar tadqiqot uchun eng muhim ekanligini aniqlash zarurati paydo bo'ladi. Odatda, tadqiqotlarda ikkala kuzatuv usuli

organik tarzda uyg'unlashadi.

Xalqaro munosabatlar sohasida ivent-analiz metodi-ni qo'llash bo'yicha erta va eng mashhur loyihalardan biri – xalqaro mojarolar muammolari bo'yicha axborot banki (E.Azar banki) bo'lib, XX asrning 70-yillari oxiriga kelib 135 mamlakatga oid ma'lumotlar kiritilgan va 30 yil davomida 500 000 voqea qayd etilgan. Ushbu loyiha maqsadi voqealar rivojlanish mexanizmlari va nizoviy xulq-atvor qonuniyat-larini o'rganishdan iborat edi. Bundan tashqari, E.Azarning voqea dinamikasini o'lchashda muhim vosita – “hamkorlik-dushmanlik” deb nomlangan 13 ballik shkalasi (Azar shkalasi) ilmiy doirada juda ahamiyatli.¹⁹

Ivent-analiz metodi xalqaro muzokaralar jarayonini – ishtirokchi tomonlar tomonidan taklif kiritish chastotasi, tavfovutlar dinamikasi va hokazo ko'rsatkichlarni tahlil qilishda ham muvaffaqiyatli qo'llanilishi mumkin.

Shunday qilib, ivent-analizning amaliy qo'llanilish spektri uni aniq siyosiy vaziyatlar va jarayonlar rivojlanishi haqida *qo'shimcha* ma'lumot olish vositasi, shuningdek, ilmiy gipotezalarni empirik tekshirish metodik vositasi sifatida qarash imkonini beradi.

3. Ivent-tahlil metodini qo'llashning asosiy bosqichlari

Umumiy holda, ivent-analiz amaliyoti quyidagilarni o'z ichiga oladi: ma'lumotlar bankini tuzish (yoki mavjud axborot tizimlariga ulanib ishlash), axborot massasini alohida kuzatuv birliklariga ajratish, ushbu birliklarni “nima – qayerda – qachon” tamoyili asosida kodlash, shuningdek, loyiha maqsadlariga mos ravishda qabul qilingan tasniflash tizimi yordamida ma'lum fakt va hodisalarni bog'lash. Barcha ushbu tadqiqot operatsiyalari, boshqa amaliy metodikalar qo'llanilgandek, standart qoidalarga amal qilinib amalga

¹⁹ Azar E. Analysis of international Events// Peace Research Rev. 1970. V. 4. № 1.

oshiriladi, biroq ivent-analiz ayniqsa yuqori darajadagi tizimlashtirish va rejalashtirishni talab qiladi. Shu bilan birga, ivent-analiz doimo umumiy tadqiqot maqsadiga bo'ysunadi, bu esa empirik materialni tanlashni selektiv qiladi, ya'ni axborot bazasini tuzishda ayrim faktlarni qayd etib, boshqalarini e'tibordan chetda qoldirishga olib keladi.

Birinchi bosqich. Tadqiqotchi ivent-analiz asosida axborot massasini yoki ma'lumotlar bankini tuzadi. Axborot manbai sifatida rasmiy hisobotlar, xabarlar, yangiliklar sharhlari, turli hodisalar statistikasi va hokazo materiallar qo'llaniladi. Biroq, ushbu manbalarni ularning o'ziga xosligi, ishonchlilik umumiy bahosi va ahamiyatini mantiqiy asoslashni hisobga olgan holda tanlash zarur. Shuningdek, konkret tadqiqotga kiritilishi mo'ljallangan ma'lumotlarning xilma-xilligiga ham e'tibor qaratish lozim. Ba'zida siyosiy hodisalarni xarakteristikalash uchun ajratilgan mustaqil ko'rsatkichlar soni qancha ko'p bo'lsa, tadqiqotning natijadorligi shunchalik yuqori bo'lishi taxmin qilinadi. Ammo haqiqiy hayot xilma-xilligini aks ettirishga intilayotganda, to'plangan faktlarning "to'liqligi va yetariligi" printsiptiga rioya qilish muhim ahamiyatga ega. Bir tomondan, asosiy ko'rsatkichlar soni haddan tashqari ko'p bo'lmasligi kerak, boshqa tomondan esa ularni ortiqcha mayda qismlarga bo'lishdan qochish zarur. Shuning uchun, konkret aktorlar, vaziyatlar va jarayonlarga oid barcha (yoki faqat asosiy) faktlarni aniqlash, qabul qilish va ro'yxatga olish tayyorgarligi tegishli muammo doirasining ancha konseptual ishlab chiqilishini talab qiladi.

Ikkinchi bosqich. Tadqiqotga oid vaziyatni tashkil etuvchi faktlar va hodisalarni tasniflash tizimini tuzish. Dastlabki tasniflash misoli sifatida ma'lumotlarni "kim bajarayotgan: "o'zimiznikilar/begonalar" tamoyili bo'yicha ajratish keltirilishi mumkin.

Shuningdek, siyosatshunoslik terminologiyasi bilan aniq mos keladigan va yagona talqin qilinishi lozim bo'lgan kuzatuv birligini aniqlash ham muhim masala hisoblanadi. Odatda, tadqiqot maqsadlariga qarab ikki turdagi kuzatuv birliklari ajratiladi:

- siyosiy munosabat subyektlari (aktorlar);
- subyektlar harakatlari (aksiyalar).

Siyosiy munosabat subyektlari sifatida odatda davlatlar, siyosiy institutlar, ommaviy harakatlar va siyosiy yetakchilar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot maqsadlariga qarab, voqealar dinamikasini tashkil etuvchi harakatlarning og'zaki yoki jismoniy kategoriyasiga e'tibor qaratish mumkin. Kuzatuv natijalarini qayd etish jismoniy va og'zaki harakatlarni tasniflash va ularni "kim, nima, kimga, qachon" tamoyili asosida kodlash orqali amalga oshiriladi. Jismoniy va og'zaki aksiyalarni aniqlashning qo'shimcha vositasi sifatida indikatorlar – harakat subyekti (aktor) – harakat turi – harakat maqsadi ham xizmat qiladi. Agar tadqiqot maqsadlari buni talab qilsa, aksiyalarni kodlash jarayonida har bir harakat mazmunini ajratib ko'rsatish (dushmanlik/neytrallik/hamkorlik) mumkin.

Uchinchi bosqich. Ivent-analiz metodini qo'llash natijasida matritsali tasniflagich yoki kodlash blankalari to'plamining natijalarini sanash. Shu jarayonda yuzaga keladigan muammolardan biri – miqdoriy ko'rsatkichlardan sifatli vaziyat xarakteristikalarini ifodalashga o'tishdir. Obektiv sabablarga ko'ra, siyosiy o'zaro ta'sirning sifatli kategoriyalarini belgilash uchun ishonchli raqamli ko'rsatkichlar haqiqiy mazmuniy axborotda mavjud emas. Masalan, «mojaroning eskalatsiyasi» kabi tushunchani aniqlaydigan aniq miqdoriy ko'rsatkich yo'q. Amalda, tomonlarning dushmanlik harakatlari haftalik yoki oylik davr ichida sezilarli darajada o'zgarishi mumkin, lekin umumiy kuchlanish darajasi nisbatan barqaror qoladi. Shuning uchun, siyosiy vaziyat yoki jarayonning sifatli xarakteristikalarini tahlil

qilish uchun zarur bo'lgan miqdoriy ma'lumotlar ularning nisbiy qiymatlari belgilanishi va indekslar qurilishi orqali ifodalanadi.

Nisbiy qiymatlarni aniqlash voqea axborotidan foydalanishda ma'lumotlarni statistik qayta ishlash zarur bo'lsa qo'llash maqsadga muvofiqdir. Bunday o'zgarishning eng oddiy turi – absolyut miqdoriy ko'rsatkichlarning nisbiy qiymatini aniqlashdir. Masalan, Falastin-Isroil mojarosi doirasida qurolli harakatlar dinamikasini tahlil qilayotganda, 2023-yil aprel oyidagi tomonlar o'rtasidagi to'qnashuvlar barcha qurolli aksiyalarning necha foizini tashkil etishini aniqlab, kuchlanish eskalatsiyasi yoki vaziyatning nisbiy barqarorligini xulosa qilish mumkin.

Indeks qurilishi esa turli miqdoriy ma'lumotlarni yagona kompleks ko'rsatkichga keltirish va vaziyatni keyinchalik kuzatish maqsadida qo'llaniladi. Masalan, vaziyat rivojlantirish tendensiyalarini aniqlashtirish uchun, tomonlarning murosaga intilish haqidagi bayonotlar soni bilan ma'lum davr mobaynidagi jangovar to'qnashuvlar soni orasidagi munosabatni aks ettiruvchi kuchlanish indeksi qo'llanilishi mumkin.

To'rtinchi bosqich. Ivent-analiz metodikasi natijasida olingan ko'rsatkichlarini qiyoslash; bu ko'rsatkichlar voqea turlarini yoki ularning turli jihatlarini turli vaqt bosqichlarida ifodalaydi. Buning uchun butun tahlil davri intervallarga bo'linadi va har bir intervallarda kuzatilgan voqealar turli mezonlar bo'yicha qiyoslanadi. Alohida harakat turlarining intensivligi sof statistik usulda yoki shkala usuli yordamida baholanishi mumkin. Shuningdek, voqealar parametrlaridagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlashda korrelyatsion tahlil qo'llanishi qiziqarli natijalar berishi mumkin.

Odatda, iven-analitik tadqiqotlar doirasida voqea ma'lumotlarini quyidagi asoslar bo'yicha qiyoslash amalga oshiriladi:

- Turli makon birliklar doirasida bitta vaqt davri mobaynidagi voqealarni qiyoslash (masalan, turli mamlakatlardagi qishloq aholisi ommaviy to'liqlari);
- Bir makon turli vaqt bosqichlarida sodir bo'lgan voqealarni qiyoslash (masalan, Fransiya 1830, 1930 va 1968-yillarda ommaviy namoyishlar tahlili);
- Ikki yoki undan ortiq vaqt bosqichida turli makon birliklar doirasidagi voqealarni solishtirish (Dnestrbo'yi va Tojikistondagi mojarolarni hal etish jarayoni);
- Voqealarning aniq vaqtini va ularning ketma-ketligini belgilaydigan nisbiy tarixiy tahlil.

Ivent-analiz metodi doirasidagi barcha analitik qiyoslashlarni, olingan raqamli ma'lumotlar nafaqat jadvallar shaklida, balki turli diagramma yoki grafiklar ko'rinishida taqdim etilganda, albatta tushunishga qulaylik yarata-di. Masalan, miqdoriy tahlil yakunida qurilgan eng oddiy grafikda X o'qi bo'yicha asosiy kuzatuv vaqt bosqichlari (kun, hafta, dekada, oy, kvartal va hokazo) belgilab qo'yiladi, K o'qi bo'yicha esa har bir bosqichda sodir bo'lgan voqealar intensivligining nisbiy (foizlarda ifodalangan) darajalari ko'rsatiladi. Raqamli axborotni grafik shaklida taqdim etish barcha kerakli solishtirishlarni yanada ko'rgazmali va ularning dinamikasini umumlashtirilgan tarzda qabul qilish imkoniyatini beradi. Xususan, qurolli harakatlarning eskalatsiya yoki dezescalatsiya tendensiyalari, voqea dinamikasi tuzilmasida ma'lum aksiyalar ustuvorligi, turli vaqt bosqichlaridagi aktorlarning taktika ustuvorliklari kabi jihlatlar aniq namoyon bo'ladi.

Beshinchi bosqich. Ivent-analiz metodikasini qo'llash yakunida odatda olingan natijalarni verifikatsiya qilish amalga oshiriladi; bu jarayon kontent-tahlil natijalarini verifikatsiya qilishga o'xshash tarzda o'tkazilishi mumkin. Agar analitik ish natijalari muvaffaqiyatli tasdiqlansa, ular tegishli amaliy loyiha yakuniy hujjatida qayd etiladi va siyosiy amaliyot sohasida amaliy chora-tadbirlarni tayyorlash

uchun mustaqil yoki qo'shimcha asos sifatida xizmat qilishi mumkin.

Turli ivent-tahlil variantlarining amaliy qo'llanish bosqichlari deyarli bir xil bo'lsa-da, ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonidagi ayrim texnik jihatlar va potentsial analitik imkoniyatlar sezilarli darajada farq qiladi. Shuning uchun, aniq metodik tanlov har doim tadqiqotning dastlabki bosqichlarida, uning maqsadlariga muvofiq amalga oshiriladi. Tadqiqot vazifalari aniq voqealar haqidagi mazmuniy tushunchalar bilan mustahkamlangan bo'lsa, ularni boshlang'ich ma'lumotlar sifatida umumlashtirish orqali ayniqsa muvaffaqiyatli hal qilinadi. Misol tariqasida, ivent-tahlil asosida o'tkazilgan qiziqarli tadqiqotlardan biri sifatida S.Olzakning "Xalqaro tizimdagi status va etnik mobilizatsiya" ishi keltirilishi mumkin. Ushbu ishda muallif zamonaviy dunyoda etnik ziddiyatlarning kuchayishining umumiy qonuniyatlarini aniqlashga harakat qiladi.

Ivent-tahlil metodidan foydalanishda, S.Olzak zo'ravonlik va zo'ravonliksiz harakatlar kabi tushunchaviy kategoriyalarni 5 ballik shkala asosida o'lchaydi, bu shkala darajasi aksiyalar intensivligini ifodalaydi.

"Zo'ravonliksiz norozilik" kategoriyasi uchun quyidagi shkala baholari qo'llanilgan:

1. Og'zaki oppozitsiya.
2. Siyosiy tashkilotlar va lobbi faoliyati.
3. Kichik namoyishlar (100-1000 ishtirokchi).
4. 10 000 kishi va undan ko'proq ishtirok etadigan namoyishlar.
5. Katta namoyishlar (100 000 va undan ortiq ishtirokchi).

"Zo'ravonlik noroziligi" kategoriyasi uchun ham xuddi shu shkala baholari qo'llanilgan:

1. Sabotaj aktlari.
2. 1-2 marta chiqish yoki kuch ishlatar tizim bilan to'qnashuvlar.

3. Cheklangan hududda janglar.
4. Turli hududlarda to'qnashuvlar.
5. Hokimiyatga erishish bo'yicha mintaqaviy harakatlari.²⁰

Tegishli kodlashdan so'ng, muallif voqealar bahosining natijalarini jadval shaklida kiritgan; bu jadval bir tomondan, jahon hamjamiyatining a'zosi bo'lgan davlatlarning etnik asosda ommaviy zo'ravonlik to'liqlarini boshdan kechirganligini, ikkinchi tomondan esa besh yillik davr oralig'idagi voqealarni aks ettiradi. Bir nechta jadval shaklida saralash natijalarini taqdim etib, S.Olzak har bir davr uchun barcha voqea kategoriyalarining faollik baholari va nisbiy chastotasini jamlab, keyinchalik ularni kompleks analitik modelning kvantifikatsiyalangan bo'limi uchun asosiy o'zgaruvchilar sifatida kiritadi.

Har qanday amaliy metod kabi, ivent-tahlilning ham o'zining kuchli va zaif tomonlari bor. Uning inkor etilmas ustunliklaridan biri – voqealar haqidagi axborotning yuqori darajadagi obyektivligi bo'lib, shuning uchun amaliy qarorlar qabul qilishning ishonchli asosi hisoblanadi. Biroq, ushbu metodika “qo'lda” yoki “mashinada” qo'llanilayotgan bo'lsa ham, yuqori mehnat talab qiluvchi jarayon bo'lib, bu uni yuqori darajadagi malakali mutaxassislarni talab qiladigan holga keltiradi. Bundan tashqari, ayrim hollarda, xulq-atvor va voqea yondashuvidagi imkoniyatlarni haddan tashqari oshirib baholash xavfi mavjud, bu esa voqealarni tasniflashda qo'llaniladigan kategoriyalarni shakllantirishda yuzaga kelishi mumkin.

²⁰ *Боришполец К.П. Методы политических исследований. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 230 с. <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-49.html>*

4. Misol: 2019-2020-yillarda Livanda ommaviy noroziliklar

1. Voqea tafsilotlari

Belgilar	Tafsilotlar
Subyekt (Kim?)	Livan fuqarolari, ayniqsa yoshlar, o'rta qatlam va shahar aholisi
Voqea (Nima?)	Keng qamrovli ommaviy noroziliklar va namoyishlar
Obyekt (Kimga?)	Livan siyosiy elitalari, hukumat, korrupsiyaga oid tizim va iqtisodiy boshqaruv
Vaqt (Qachon?)	2019-yil oktyabr oyidan boshlab, 2020-yilgacha davom etgan voqealar davri

2. Kodlash va tahlil elementlari

Subyekt-initsiator: "Livan fuqarolari" – noroziliklarni boshlab, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarga norozi bo'lgan subyektlar.

Syujet (nima sodir bo'ldi?): "Ommaviy noroziliklar va namoyishlar" – iqtisodiy qiyinchiliklar, yuqori ishsizlik, korrupsiya va siyosiy islohotlarga bo'lgan talablar asosida boshlangan voqealar.

Obyekt: "Livan siyosiy elitalari va hukumat" – noroziliklar bevosita davlat boshqaruvi, korrupsiya va iqtisodiy siyosatga qarshi yo'naltirilgan.

Vaqt (davr): "2019-yil oktyabr – 2020-yil davri" – voqeaning boshlanishi va rivojlanish bosqichlarini ifodalaydi.

3. Tahlil qilish

Sabablar va kontekst:

- Livanda uzoq yillik iqtisodiy qiyinchiliklar, yuqori ishsizlik va inflyatsiya darajalari mavjudligi.
- Siyosiy tizimdagi ishonchsizlik, keng tarqalgan korrupsiya.

- Ijtimoiy adolatsizlik va aholining kelajak istiqboliga bo'lgan umidsizlik, ayniqsa yoshlar o'rtasida.

Jarayonning rivojlanishi:

Boshlang'ich bosqich: 2019-yil oktyabr oyida kichik noroziliklardan boshlangan, tez orada milliy miqyosda namoyishlarga aylangan.

Kengayish va intensivlik: Noroziliklar butun mamlakat bo'ylab tarqaldi; ko'plab shaharlar va qishloqlarda fuqarolar yig'ilib, o'z talablarini bildirib boshladi.

Zo'ravonlik va hukumat javobi: Ba'zi joylarda huquqni muhofaza qilish organlarining zo'ravonligi kuzatildi, bu esa voqealarning eskalatsiyasiga olib keldi.

Natijalar:

1. Siyosiy elitalarga va hukumatga nisbatan ishonchning pasayishi.
2. Siyosiy islohotlarga bo'lgan bosimning kuchayishi va muayyan mintaqalarda yangi siyosiy liderlarning yuzaga kelishi.
3. Ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi norozilik va talablarning kuchayishi, bu esa mamlakat ichidagi siyosiy tizimda tub o'zgarishlarga sabab bo'ldi.

4. Xulosa

Ushbu misolda ivent-tahlil metodi yordamida Livanda yuzaga kelgan ommaviy noroziliklar voqeasi quyidagi jihatlar orqali tahlil qilinadi:

Vaziyat tuzilishi: Voqea subyektlari, voqea shakli, obyekt va vaqt aniq belgilangan; bu jarayonning aniq strukturasini aks ettiradi.

Sabab-natija munosabatlari: Iqtisodiy va siyosiy omillar, fuqarolarning ishonchsizligi va korrupsiya tizimi voqealarning boshlangan sabablarini ochib beradi.

Dinamik o'zgarishlar: Vaqt o'tishi bilan noroziliklarning tinch namoyishlardan zo'ravon to'qnashuvlarga aylanishi va siyosiy tizimda yuz berayotgan o'zgarishlar kuzatiladi.

Nazorat savollari:

1. Ivent-analiz metodi nima va uning asosiy maqsadi qanday?
2. Ivent-analizning xalqaro munosabatlar va ijtimoiy fanlardagi ahamiyati nimada?
3. Ivent-analizning asosiy tamoyillari va bosqichlarini tushuntiring.
4. Ushbu metodning kontent-analiz bilan o'xshash va farqli jihatlari qanday?
5. Ivent-analiz yordamida siyosiy jarayonlarni tadqiq qilish qanday amalga oshiriladi?
6. Ivent-analizning miqdoriy va sifatli yondashuvlari o'rtasidagi farqlar qanday?
7. Ivent-analiz metodining asosiy cheklovlari va kamchiliklari qanday?
8. Zamonaviy texnologiyalar va sun'iy intellekt iven-analizga qanday ta'sir ko'rsatmoqda?
9. Ivent-analizdan qaysi sohalarda samarali foydalanish mumkin va bunday qo'llanilishning afzalliklari nimada?

5-MAVZU. XALQARO MUNOSABATLARNI O'RGANISHNING MODERNISTIK METODLARI

Reja:

1. Xalqaro munosabatlarni o'rganishning modernistik metodlari: Kognitiv xaritalash
2. Kognitiv xaritalash metodini qo'llash texnikasi
3. Kognitiv xaritalash metodini qo'llash bosqichlari
4. Kognitiv xaritalashga misollar

Tayanch tushunchalar va iboralar: modernizm, kognitiv xaritalashtirish, psixologiya, tekshirish, dekompozitsiya, miqdoriy aniqlash, kognitiv xaritalash, kodlash, kodlash shakli

1. Xalqaro munosabatlarni o'rganishning modernistik metodlari: Kognitiv xaritalash

Ichki siyosat va xalqaro munosabatlarni o'rganayotganda, qaror qabul qiluvchilarning real vaziyatga qanday qarashlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham siyosiy amaliyotning psixologik jihatlari bu masalani turli yo'nalishlarda tadqiqot olib borayotgan keng doiradagi ekspertlarning diqqatini doimo o'ziga tortadi. Ba'zan "mikrosiyosat" deb ham ataladigan siyosatning subyektiv o'lchovini o'rganishga bag'ishlab bir qator xorijiy olimlar: J.Knutson, F.Grinshteyn, M.Hermann, K.Monro, S.Renshon, J.Kuklinski, E.B.Shestopal, G.Olgor, A.Yuryev, M.Plotinskiy va boshqalarning ilmiy tadqiqotlar olib borishgan. Mazku ishlarda siyosiy jarayonlarda shaxsiy omil rolini aniqlash muammosi ham bir necha bor siyosiy yetakchilik nazariyalari asosida va siyosiy biografiyalarni qiyosiy tahlil qilish orqali ko'rib chiqilgan.

Keng ilmiy e'tirofga sazovor bo'lgan shaxsiy siyosiy ta-

fakkurga oid amaliy tadqiqotlar namunalari qatorida O.Xolstining asarlari ham bor. R.Merton tomonidan bildirilgan shaxsiy tafakkurning barqaror xususiyatlarining ahamiyati haqidagi g'oyalarni rivojlantirib, O.Xolsti maxsus operativ kodni aniqlash orqali siyosiy hayot haqidagi individual g'oyalarni tasniflashni taklif qildi. Buning asosida turli siyosiy arboblarning tafakkurini solishtirish mumkin. Sovuq urush boshlanishidagi siyosiy va diplomatik keskinliklar siyosiy rahbarlarning o'tmishi va kelajakdagi xatti-harakatlarini tizimli o'rganishga sabab bo'ldi. Bu borada N.Litisning "Siyosiy byuroning Operatsion kodeksi" asarini alohida qayd o'tish mumkin.²¹ Hozirgi vaqtda G'arb siyosatshunosligi "operatsion kod" texnikasini sezilarli darajada yaxshilagan va uni tashqi siyosat masalalari bo'yicha sinovdan o'tkazgan asarlar yaratdi. Siyosatdagi shaxsiy omilni o'rganishda J.D.Barber²² hamda A.Jorjning shu kabi ishlari muhim rol o'ynadi, bunda Amerika prezidentlarining psixologik xususiyatlari va sotsializatsiya tajribasini tahlil qilish asosida ularning tipologiyasi yaratilgan,²³.

1970-yillarda siyosiy tarjimai hollarni tahlil qilish va psixologik portretlarni tuzish kabi yondashuvlar bilan bir qatorda individual (kamroq guruhli) siyosiy fikrlash xususiyatlarini o'rganishning nisbatan yangi yo'nalishi – *kognitiv xaritalash* sezilarli darajada mashhur bo'ldi. Ushbu uslub muayyan siyosiy arbobning *muayyan siyosiy muammoni qanday qabul qilishini tahlil qilishga va uning vaziyatning rivojlanishiga ehtimoliy munosabatini aniqlashga* qaratilgan.

Kognitiv xaritalash texnikasi zamonaviy psixologiya-ning yetakchi yo'nalishlaridan biri – kognitiv psixologiya

²¹ Leites N. The Operational Code of the Politburo. N.Y., 1951. P.-13

²² Barber J. D. The lawmakers: Recruitment and adaptation to legislative life. N. Haven, 1965; Barber J. D. Presidential character: Predicting performance in the White House. Englewood, 1972.

²³ George A. I. Assessing presidential character// World politics. 1974. Vol. 26. №. 2.

doirasida tug'ilgan. Kognitiv psixologiya insonning atrofidagi dunyo haqidagi bilimlarini tashkil etish, dinamikasi va shakllanishining xususiyatlariga e'tibor qaratadi. Kognitiv yondashuv tarafdorlarining fikricha, bu yondashuv shaxsning turli vaziyatlardagi xatti-harakatlarini tushuntirishi mumkin va kognitiv xaritalash siyosatchi tomonidan katta ehtimollik bilan amalga oshiriladigan tanlovini taxmin qilish imkonini beradi. Biz inson tafakkuri tarkibida haqiqiy ma'lumot tushuniladigan kognitiv asosiy konstruksiyalarni izlash haqida o'rganamiz. Boshqacha qilib aytganda, kognitiv xaritalash nuqtai nazaridan analitik yondashuv, birinchi navbatda, matnning lingvistik tuzilmalari va muallifning mazmunli tasvirlari tuzilmalari o'rtasidagi bog'liqlikni izlash sifatida shakllantiriladi.

Kognitiv yondashuv asosan fanlararo bog'liq bo'lib, kognitiv xaritalash texnikasining o'zi bir nechta ilmiy fanlardan qabul qilingan bir qator toifalar va elementlarni o'z ichiga oladi. Xususan, individual kognitiv tuzilmalar muvozanati g'oyasi psixologiyadan, kognitiv xaritaning miqdoriy xususiyatlarini izohlash qoidalari esa statistikadan olingan. Bundan tashqari, o'zgaruvchilar o'rtasidagi munosabatlarning murakkab tuzilishini tahlil qilishda matematik grafiklar nazariyasidan "zanjirlar" va "tsikllar" kabi tushunchalar qo'llaniladi.

Kognitiv yondashuvga asoslangan G'arb tadqiqotlari odatda inson bilimi va siyosiy rahbarlarning shaxsiy e'tiqodlari tashqi va jahon siyosatiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan besh turdagi aloqalarni aniqlaydi. Bularga quyidagilar kiradi:

- e'tiqod va qarashlarning o'ziga xos mazmuni,
- e'tiqod va qarashlarning tashkil etilishi va tuzilishi;
- umumiy modellar – idrok (shu jumladan noto'g'ri yoki teskari idrok);
- kognitiv qat'iylik – vaziyatning o'zgarishiga nisbatan qat'iylik (yoki moslashuvchanlik);

- siyosiy qarorlar qabul qilish jarayoniga inson psixikasi-ning bevosita ta'siri²⁴.

Amaliy siyosiy tadqiqotlarda kognitiv xaritalash tamoyillari xorijiy fanda R.Axelrod, O.Xolsti, G.Bonham, D.Xart, M.Shapiro va boshqa mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan. Xususan, uning asosida amerikalik olimlar G.Bonham va M.Shapiro Yaqin Sharqdagi mojaroda siyosiy yetakchilar qabul qiladigan qarorlar to'g'risida juda to'g'ri bo'lgan prognozlar berishgan.

Amaliy siyosatshunoslikda kognitiv xaritalash, odatda, standart boshqaruv qoidalari amalga oshirilmaydigan yoki yetarli bo'lmagan inqirozli yoki ziddiyatli vaziyatlarda qaror qabul qilish jarayonlarini tahlil qilishda keng qo'llanila boshlandi. Bundan tashqari, nufuzli ekspertlarning fikriga ko'ra, ushbu metod o'z muhitidan nisbatan mustaqil bo'lgan yirik siyosiy liderlarning qarorlarini tahlil qilish uchun, shuningdek, qaror qabul qiluvchilarning qarashlarida sezilarli o'zgarishlarni kutish mumkin bo'lgan strategik rejalashtirishda foydalidir. Kognitiv xaritalash asosida o'rganilishi kerak bo'lgan muammolarni aniqlashga yondashishda ushbu fikrlarni hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

2. Kognitiv xaritalash metodini qo'llash texnikasi

Kognitiv psixologiya kontseptsiyasiga muvofiq, amaliy metodologiya markaziy kontseptsiyasi "xarita (sxema)" hisoblanadi. Kognitiv xarita – bu odamning ma'lumot to'plash, qayta ishlash va saqlash bo'yicha mavjud rejasining (strategiyasining) grafik tasviri va shuning uchun uning o'tmish, hozirgi va ehtimol kelajak haqidagi g'oyalari asosidir. "Kognitiv xarita atrof-muhitning aqliy tasviriga o'xshaydi... Kognitiv xarita ma'lumotni qabul qiladi va uni tahlil qilishga yuboradi"²⁵.

Kognitiv xarita o'z ko'rinishida o'zgaruvchilar orasida-

²⁴ Roast J. The Power of Human Cognition in the Study of World Politics // International Studies Review. 2000. Vol. 2. № 1. P. 53-70.

²⁵ Neisser U. Cognitive Psychology. N.Y., 1975. P. 89. 78

gi sabab-oqibat munosabatlarining grafik tasviri bo'lib, bu yerda o'zgaruvchilar nuqta sifatida tasvirlangan va ular orasidagi munosabatlar o'q sifatida tasvirlangan. Kognitiv xaritalar individual va guruhga bo'linadi (bitta xaritani, masalan, siyosiy partiya fraksiyasini solishtirish maqsadida bir nechta individual xaritalarning yig'ilishini ifodalaydi).

Kognitiv xaritalash, boshqa qo'llaniladigan usullar kabi, yo'naltirilgan va yo'naltirilmagan bo'lishi mumkin. Yo'naltirilgan kognitiv xaritalashda shaxsiylashtirilgan matn ma'lumotlarini tahlil qilish matn muallifiga xos bo'lgan fikrlashning ma'lum barqaror xususiyatlariga (masalan, o'tmishdagi tarixiy tajribaga murojaat qilish yoki bashoratli mulohazalar bilan ishlash tendensiyasi, inqirozli vaziyatlarda qat'iylik yoki konformizmni ko'rsatish va h.k.), keyinchalik tadqiqotchi tomonidan izohlanadi. Usulning yo'naltirilmagan versiyasidan foydalanganda matn muallifi tomonidan qo'llaniladigan "qiymatlar to'plami" (asosiy tushunchalar ro'yxati) aniqlanadi, uning kengligi va tushunchalarni ishlab chiqish chuqurligi, muvozanatli mantiqiy tuzilmalar yoki hissiy bayonotlarning ustunligi baholanadi.

1970-yillarning boshida G.Bonham va M.Shapiro turli siyosiy arboblarning kognitiv xaritalarini solishtirish va shu asosda ularning kelajakdagi xatti-harakatlarini modellashtirish uchun kompyuter yordamida birinchi tadqiqot o'tkazdilar. Shu bilan birga, ularning yondashuvi aslida sifat-kontent tahlil va kognitiv xaritalash elementlarini birlashtirdi.

Bonham va Shapiro manba matnlarini oddiy gap shakliga aylantirishni qo'llaganlar: sabab tushunchasi (odatda matnning obyektiv ma'nosini shakllantirishda muhim rol o'ynaydigan mavzu: masalan, urush, tinchlik, hamkorlik va boshqalar) – ta'sir tushunchasi yoki og'zaki bog'lanish (fe'l, kesim, qo'shma gap yoki guruh) – gap bo'laklarining maqsadini o'zgartirish (mavjud bo'lish yoki yo'q qilish). Sabab va ta'sir tushunchalari mazmuniga ko'ra tasniflanadi, kognitiv xaritalashda qabul qilingan qoidalarga muvofiq miqdor ba-

holanadi. Natijada, “A element” “B element”ga qanday ta’sir qilishi yoki ta’sir qilmasligi haqidagi aniq ma’lumotlarni aks ettiruvchi barqaror kognitiv xulosalar shakllantiriladi. Shu asosda tahlilchi turli xil xulosalar chiqarishi va birinchi navbatda, muayyan turdagi voqealar muayyan siyosatchini idrok etishda muhim yoki ahamiyatsiz ekanligi haqida xulosalar chiqarishi mumkin²⁶.

3. Kognitiv xaritalash metodini qo’llash bosqichlari

Amaliy tadqiqotlarni o’tkazish qoidalariga muvofiq ***birinchi bosqich*** – axborot bazasini shakllantirish va analitik ishlov berish obyektiga aylanadigan materiallarni tanlash jarayonidir. Kognitiv xaritalash usulida matn materiallari to’g’ridan-to’g’ri ma’lum bir subyektga yoki subyektlar guruhiga tegishli bo’lishi mumkin bo’lgan matn materiallari tanlangan deb taxmin qilinadi. Materiallar tadqiqot maqsadlarini hisobga olgan holda tanlanadi, xususan, oldindan belgilangan muammoli sohaga, bir yoki bir nechta vaqt bosqichlariga tegishli bo’lishi mumkin. Lekin asosiysi, barcha materiallar soha nuqtai-nazaridan bir-biriga yaqin bo’lishi kerak, aks holda tahlil noto’g’ri xulosalar shakllanishiga olib keladi. Masalan, Mamlakat prezidentining xalqaro forumdagi nutqi yoki viloyatdagi saylovchilar oldidagi nutqi kabi turli ko’rinishdagi materiallar tahliliy tahlil va taqqoslash uchun mos emas. Albatta, bu talabni butunlay bo’rttirib ham yubormaslik kerak.

Ko’rinib turibdiki, yetakchi davlat siyosatchilarining chiqishlari 20-asr boshidagi amaliyotdan farqli o’laroq, maxsus maslahatchilar tomonidan tayyorlanadi va qayta-qayta tahrir qilinadi. Ammo, tajriba shuni ko’rsatadiki, nutq mualliflari tomonidan yaxshi o’rganilgan materiallarda ham ba’zi shaxsiy nuanslar doimo mavjud. Biroq, kogni-

²⁶ Bonham Gr. & Shapiro M. Explanation of the Unexpected: The Syrian Intervention in Jordan in 1970 // Axel rod R. Structure of Decision. Princeton, 1976.

tiv xaritalashdan foydalanish, ayniqsa, original materiallar bilan samarali bo'lishi mumkin: intervyu yozuvlari, avtobiografik maqolalar va shunga o'xshash manbalar.

Metodni qo'llashning **ikkinchi bosqichi**, birinchidan, siyosatchi foydalangan asosiy tushunchalarni aniqlashni, ikkinchidan, ular o'rtasida mavjud bo'lgan sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashni va uchinchidan, bu munosabatlarning ahamiyati va aloqadorligini baholashni o'z ichiga oladi. Buning uchun matn (bayonotlar, nutqlar to'plamini), diagramma-grafik (kognitiv xaritalar) tuziladi, unda mazmunning asosiy mavzulari (nuqtalari) qayd etiladi va ular o'rtasidagi sabab-oqibat munosabatlari ko'rsatiladi. Tahlilning tarkibiy birliklari tahlilchi tomonidan mantiqiy va semantik tarzda aniqlanadi va bu birliklar kengroq mazmunli tuzilmalar - kontekst birliklari (mavzular, paragraflar, bo'limlar) fonida ko'rib chiqiladi. Tahlil birliklari va kontekst birliklarini tanlash asosan muammoni shakllantirish va muayyan tadqiqot maqsadlari bilan belgilanadi.

Kognitiv xaritani tuzishda sabab-oqibat munosabatlari o'q-chiziqlar bilan ko'rsatiladi, ularning yo'nalishi muallifning mantig'iga qarab belgilanadi. Har bir mavzuning ahamiyatlilik darajasi uning markazi bo'lgan sabab-oqibat munosabatlari soniga qarab belgilanadi. Natijada, o'zaro bog'langan tushunchalarning ma'lum bir to'plamini o'z ichiga olgan ko'p darajali grafik xarita shakllanadi. Ularning sababiy bog'liqligi: *ijobiy* (hodisalar yoki tushunchalar o'rtasida sabab-natija aloqasi qayd etilganda), *salbiy* (hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikning inkor etilishi qayd etilganda), yoki sabab-natija munosabatlari aniqlanmaganda *nolga* teng bo'lishi mumkin. Kognitiv xaritada olingan vaziyatni ko'rish kengroq yoki kichikroq kenglik bilan tavsiflanishi, hozirgi vaziyatni aks ettirishi, ortda qolishi yoki voqealarni kutishi va hokazo. Biroq, bu fikrlarning barchasi kognitiv xaritalash paytida olingan natijalarni sharhlash bosqichida foydalaniladi.

Metodni qo'llashning **uchinchi bosqichi** grafik diagrammaning xususiyatlarini tavsiflovchi miqdoriy hisoblar bilan bog'liq. Miqdorni aniqlash variantlari turli yo'llar bilan tuzilishi va grafik cho'qqilari va ular orasidagi bog'lanishlarning oddiy yig'indisi bilan chegaralanishi yoki ularning darajalari, tasodifiy determinizm, bir cho'qqidan kiruvchi va chiquvchi ulanishlarni farqlashni joriy etish va boshqa nozik usullarni hisobga olgan holda amalga oshirilishi mumkin. Ammo, qoida tariqasida, ushbu bosqichdagi ish ko'p jihatdan olib borilayotgan tadqiqot darajasi va tahlilchining soddalashtirilgan yoki aksincha, murakkabroq miqdoriy protseduralarga bo'lgan dastlabki yondashuvi va rejasi bilan belgilanadi.

To'rtinchi bosqichda kognitiv xaritaning xarakteristikalari natijalari sharhlanadi. Bu chastota mezonini bilan belgilanadigan sabab zanjirining darajasini belgilashdan boshlanadi: "markaziy qiymat"ga kiruvchi va chiquvchi o'qlar soni qanchalik ko'p bo'lsa, matn muallifi ishlatadigan kontseptsiyaning chastotali xarakteristikasi shunchalik yuqori bo'ladi.

"Markaziy qiymat" tushunchasi, aniq miqdoriy ko'rsatkichlar har bir holatda yo'naltirilgan grafik cho'qqilarining "og'irligi", shuningdek ular orasidagi bog'lanishlarning "vazni" (muallif ishlayotgan asosiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'liqlik darajasi) sifatida belgilanadi. Buni bilish juda muhim, chunki inson ruhiyatining o'ziga xos xususiyatlari tufayli qabul qilingan qarorlar, shu jumladan siyosiy qarorlar "markaziy zanjir" hisoblanadi. Bu borada, masalan, asosiy va boshqa (ikkinchi va uchinchi darajali) qiymat munosabatlari o'rtasidagi farq, "markaziy qiymat" munosabatini belgilaydigan to'g'ridan-to'g'ri yoki teskari aloqalarning ustunligi, takroriy tsikllarning mavjudligi (nisbatan ahamiyatsiz munosabat guruhlari o'rtasidagi aloqa) va boshqalar kabi holatlar ma'lumot beradi.

Bunday talqin uchun asos muallif mantig'ining asosiy tushunchalarini aniqlash va ularning har birining rivojla-

nish darajasini baholash (yoʻnaltirilgan sabab-oqibat munosabatlari soniga koʻra) hisoblanadi. Agar kerak boʻlsa, grafik doirasidagi mavzularni xronologik guruhlash ham amalga oshirilishi mumkin, bu esa siyosiy arbob eʼtibor qaratayotgan ayrim masalalarning ahamiyatidagi “sakrash”ni aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, baholash uchun koʻpincha ishlatiladigan asosiy mezon kognitiv xaritaning miqyosi va tashkil etilishining murakkablik darajasidir. Bu mantiqiy munosabatlarning toʻliqligi va muallifning tahlilni boshlash uchun aniq boshlangʻich nuqtasi mavjudligiga bogʻliq.

Miqdoriy kognitiv xarita mazmuni boʻyicha turli muammolarga yoʻnaltirilgan shaxsiy mantiqni qayd etganligi sababli, siyosatchining fikrlash jarayonini juda keng doirada modellastirishga imkon beradi. Masalan, maʼlum bir siyosatchining psixologik holatining asosiy xususiyatlarini aniqlash va ularni qabul qilingan qarorlar turi bilan taqqoslash orqali tahlilchi, bir tomondan, ushbu qarorlarni belgilovchi omillarni aniqlay oladi, ikkinchidan, muayyan turdagi vaziyat sharoitida muayyan shaxsning mumkin boʻlgan harakatlarini bashorat qilishi mumkin. Bundan tashqari, kognitiv xaritani talqin qilish asosida tahlilchi hozirgi siyosatchining xalqaro siyosiy voqelik tizimini idrok etish xususiyatini, eʼlon qilingan qadriyatlar va maqsadlar oʻrtasidagi bogʻliqlikni baholashi va siyosiy harakatlar uchun potentsial alternatalarni aniqlashi mumkin.

Kognitiv xaritalarni talqin qilishning soddalashtirilgan tartibiga misol sifatida ularning mantiqiyligini umumiy baholash mumkin. Masalan, matn birliklari orasida muhim reyting oʻrinlarida “biz quyidagi choralarni koʻrishimiz kerak, chunki birinchidan, ..., ikkinchidan, ... va undan keyin” turdagi bayonotlarning tarqalishi bizga muallifning oqilona fikrlash qobiliyatiga ega ekanligi va qaror qabul qilishda uning mantiqiy ketma-ketligi va mumkin boʻlgan xavflarni sinchkovlik bilan koʻrib chiqishga intilish ehtimoli

yuqori degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Bunday holda, miqdoriy ko'rsatkichlar odatda asosiy tugunlarning ketma-ket bog'langan zanjiri bo'lgan kognitiv xaritaning grafikasini vizual baholash bilan to'ldiriladi. Aksincha, matnning biron bir masala bo'yicha jamoatchilik fikrining yakdilligi, ba'zi holatlarning mutlaq ravshanligi va boshqalarga havolalar bilan tasdiqlanadigan qiymat mulohazalari bilan "ortiqcha yuklanishi" matn muallifi, ehtimol, hissiyotlarning kuchayishi bilan ajralib turishidan dalolat beradi va aynan his-tuyg'ular va shaxsiy ishonch uning kelajakdagi harakatlarida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Grafik jihatdan bunday diagramma asosiy va kichik tugunlar o'rtasidagi ko'plab qayta aloqalarni o'z ichiga oladi.

Tsyurix universiteti olimlari P.Gaup, X.Vogel, D.Frey bir xil vaziyatda o'zaro ta'sirda ishtirok etuvchi turli subyektlarga tegishli siyosiy fikrlashning grafik sxemalarini solishtirish uchun maxsus ko'rsatkichlar to'plamini taklif qildilar:

1) kognitiv xaritalarning murakkabligi, ularning turli elementlar bilan to'yinganlik darajasi va ushbu elementlar orasidagi bog'lanishlar, diqqatni asosiy va ikkilamchi o'zgaruvchilar o'rtasida taqsimlash va boshqalar;

2) tasodifiy zanjirlar muvozanatining ko'rsatkichlari va strategiyani tanlash mantig'i bilan belgilanadigan kognitiv tuzilmalar mantig'i, ya'ni strategiya o'zgaruvchilarining o'zgaruvchan maqsadlarga bevosita ta'sirlari (vektorli ulanishlar) mavjudligi;

3) selektivlik – siyosatchining ma'lum bir mavzuga, boshqa siyosatchilarga yoki ma'lum obyektlarga ustunlik berishi;

4) shaxsning siyosiy makonning turli darajalari haqidagi g'oyalari sifatida tushuniladigan makonni idrok etish, ular muallifning fikriga ko'ra maqsadlar va ularga erishishning o'ziga xos usullari bilan bog'liq;

5) ichki siyosat sohasi strategiyasi va maqsadlari elementlari yig'indisining strategiya (ta'sir) va maqsadlar ele-

mentlari yig'indisiga nisbati sifatida hisoblangan tashqi va ichki siyosat o'rtasidagi bog'liqlik.²⁷

Kognitiv xaritalarni o'rganish uchun hozirda turli xil usullar qo'llaniladi: oddiy chastotalarni hisoblashdan tortib ko'p o'lchovli masshtablashgacha, bu xarita nuqtalari orasidagi masofalarni metrik yoki tartibli baholash natijalari asosida vaziyat tuzilishini qayta baholash imkonini beradi. Ammo amaliy nuqtai nazardan, o'rnatilgan siyosatshunoslik tushunchalari va eng qulay matematik hisoblardan foydalangan holda kognitiv xaritalarni "o'qish" samaraliroq ko'rinadi.

Shunday qilib, kognitiv xaritalash natijalarini tahlil qilishda quyidagi en asosiy omillarni ko'rsatish mumkin: ichki va tashqi siyosat masalalarining nisbati, umuminsoniy qadriyatlar va o'ziga xos siyosiy muammolar, hissiylikning umumiy darajasi, hissiyotlardagi ijobiy va salbiy baholashlar sonining nisbati, o'zaro ta'sir va o'zaro bog'liqlik o'rtasidagi munosabatlar.

Kognitiv xaritaning rivojlangan iyerarxik aloqalarining darajasi va chuqurligiga qarab ahamiyati hisobga olinadigan ushbu va boshqa ko'rsatkichlar tashqi siyosat masalalarini ma'lum bir shaxs tomonidan (shu jumladan dinamikada) idrok etishni baholash uchun ham, uning kognitiv uslubini boshqa darajali shaxslarning kognitiv uslubi bilan taqqoslash uchun ham ishlatilishi mumkin. Siyosiy rahbarlarning kognitiv uslubining milliy xususiyatlarini o'rnatish masalasi ham qiziqarli.

Metodni qo'llashning yakuniy, **beshinch**i bosqichida odatda olingan natijalarni tekshirish sodir bo'ladi, bu tadqiqot jarayonini boshqa ijrochilar tomonidan takrorlash yoki tanqidiy tushunish va yangi ma'lumotlarni mavjud ma'lumotlar bilan taqqoslash asosida amalga oshirilishi mumkin. Tahliliy ish natijalari muvaffaqiyatli tekshirilgan taqdirda, ular aniq amaliy loyihaning yakuniy hujjatida qayd etiladi va siyosiy

²⁷ Gaupp P., Vogel // Frei D. Die Methode des «Cognitive Mapping» // Studien zur politischen Wissenschaft. Zurich. 1978. N 154.

amaliyot sohasida amaliy qadamlarni tayyorlash uchun ham mustaqil, ham oraliq asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kognitiv xaritalash – siyosiy munosabatlar sohasidagi individual va guruhli fikrlashni, xalqaro vaziyat va jarayonlarni siyosiy rahbarlar tomonidan idrok etishni tahlil qilishning tasdiqlangan va juda samarali usuli. Biroq, bugungi kunda ushbu uslub kontent tahliliga qaraganda kamroq qo'llaniladi. Kontentni tahlil qilish bilan solishtirganda ko'proq mehnat talab qiladi va tadqiqotning dastlabki bosqichlarida kompyuterda ishlov berishga imkon bermaydi. Kognitiv xaritalash texnikasi turli siyosiy arboblarning bayonotlarida, psixologik portret va boshqalarda majoziy va oqilona konstruksiyalarni mantiqiy saralashga asoslangan murakkab yondashuvlardan foydalanish bilan birlashtirilishi mumkin.

Kognitiv xaritalash texnikasining uni qo'llashda hisobga olinishi kerak bo'lgan “zaif tomonlari”ni ko'rsatib, shuni ta'kidlash kerakki, u o'z mohiyatiga ko'ra u yoki bu kognitiv uslubni keltirib chiqaradigan shaxsga yo'naltirilganlik motivlari mazmunidan ajralib turadi. Boshqacha qilib aytganda, kognitiv xaritalash texnikasi amaliy tahlilning boshqa usullari, shu jumladan an'anaviy usullar bilan birlashtirilganda samaraliroq bo'lishi mumkin.

Milliy va xalqaro masalalar bo'yicha matnli ma'lumotlarni tahlil qilishning fanlararo usullariga asoslangan amaliy tadqiqotlar o'tkazishda protsessual nuqtalarga va empirik materialni o'rganish bosqichlari ketma-ketligiga rioya qilish kerak. Axborot massivini yaratish va yakuniy tekshirishni o'tkazishning to'g'riligi ham eng muhim shartdir. Miqdorni aniqlash usullari va miqdoriy ma'lumotlarni baholash muayyan loyihalarga asoslangan axborot massivlarini tizimlashtirish natijalarini qayta ishlashda alohida rol o'ynaydi.

Tadqiqot jarayonlarining murakkabligini oshirish tendentsiyasini hisobga olgan holda, hisoblash texnologiyasiga tayanish amaliy tadqiqotlar samaradorligini doimo oshiradi. Shu bilan birga, kontentni tahlil qilish, hodisalarni tahlil

qilish va kognitiv xaritalashni mustaqil ravishda qo'llashni boshlash uchun avval ushbu usullarning eng oddiy versiyalarini o'zlashtirish va shundan keyingina qo'llaniladigan loyihani har tomonlama kompyuter yordamini ta'minlaydigan maxsus dasturlarni ishlab chiqishni boshlash kerak.

Siyosiy vaziyat va jarayonlarni amaliy tahlil qilishning fanlararo usullari – kontent tahlili, hodisalar tahlili, kognitiv xaritalash organik ravishda keng ilmiy muomalaga kirdi, ba'zan nisbatan mustaqil tadqiqot vositasi sifatida, ba'zan esa zamonaviy hisoblash texnologiyalari asosida amalga oshirilgan murakkab loyihalarga "integratsiyalashgan". Biroq shu paytgacha fanlararo usullardan birinchi navbatda xorijlik mutaxassislar foydalangan. Bu boradagi mahalliy tajriba hali ham ancha cheklangan.

4. Kognitiv xaritalashga misollar:

1-misol: Diplomatik inqirozni hal etishda asosiy omillar kognitiv xaritasi

Asosiy omillar:

Siyosiy manfaatlar: davlatlarning milliy manfaatlarini himoya qilish, ichki va tashqi siyosiy strategiyalar.

Iqtisodiy manfaatar: savdo, energetika, sarmoya va iqtisodiy hamkorlik omillari.

Harbiy kuch va xavfsizlik: qurolli kuchlar, harbiy ittifoqlar va strategik xavfsizlik masalalari.

Diplomatik muzokaralar: rasmiy va norasmiy muloqot, muzokaralar jarayoni, kompromiss izlash.

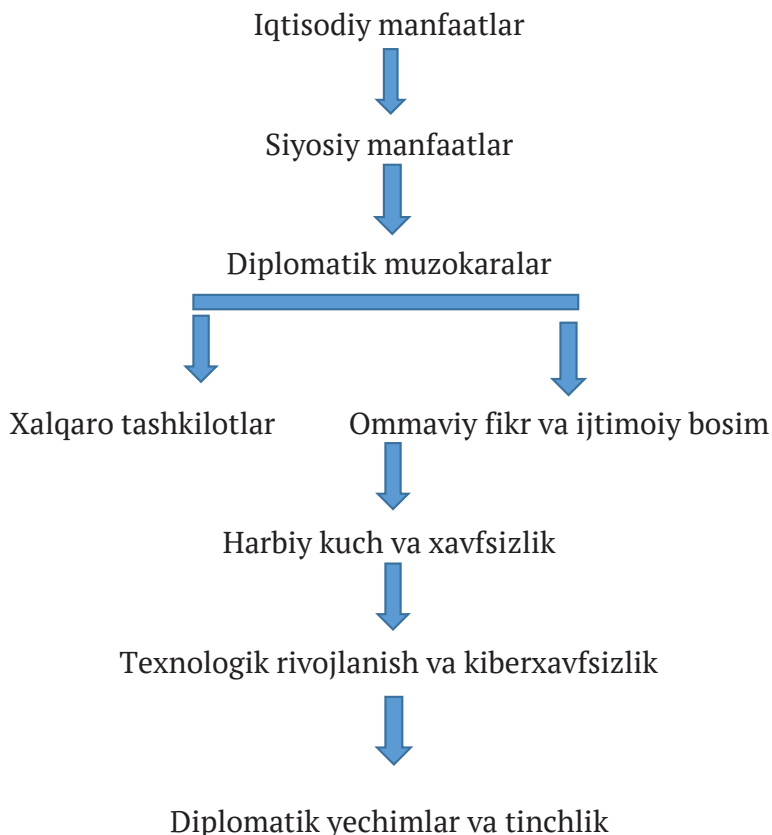
Xalqaro tashkilotlar: BMT, NATO, Yevropa Ittifoqi va boshqa global hamda mintaqaviy tashkilotlar.

Ommaviy fikr va global ijtimoiy bosim: jamoatchilik fikri, ommaviy axborot vositalari.

Texnologik rivojlanish va kiberxavfsizlik: raqamli strategiyalar, kiber himoya, axborot va kiberxavfsizlik masalalari.

Diplomatik vositalar va tinchlik jarayoni: kelishuvlar, tinchlik shartnomalari va inqirozni tinch yo'l bilan hal etish usullari.

Primitiv kognitiv xarita (diagramma)

Diagrammadagi omillarning o'zaro ta'sir tahlili:

- *Iqtisodiy va siyosiy manfaatlar* – davlatlarning o'z manfaatlarini himoya qilishda asosiy rol o'ynaydi va muzokaralar jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.
- *Diplomatik muzokaralar* – davlatlar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri muloqot va kompromiss qidirish jarayonini ifodalaydi.
- *Xalqaro tashkilotlar* va *ommaviy fikr* – global

hamjamiyat, xalqaro normativ va axborot oqimlari orqali qarorlar qabul qilish jarayoniga ta'sir ko'rsatadi.

- *Harbiy kuch va xavfsizlik* – davlatlar o'rtasidagi mojarolarni qanchalik jiddiylashishi yoki tinchlanishi masalasida muhim omil hisoblanadi.

- *Texnologik rivojlanish va kiberxavfsizlik* – zamonaviy raqamli muhit va kiber tahdidlar, axborot tarqatish va kiber himoya vositalari orqali jarayonlarga qo'shimcha o'zgarishlar olib keladi.

- Yakuniy bosqichda, barcha omillarning o'zaro ta'siri *diplomatik yechimlar va tinchlik jarayoniga* olib keladi, ya'ni mojaroni tinch yo'l bilan hal etish uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

Xulosa:

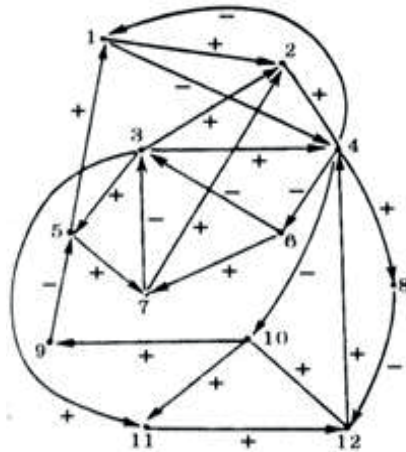
Ushbu kognitiv xarita tahlili yordamida xalqaro diplomatik inqirozni hal etishda quyidagi jihatlar aniqlanadi:

- Davlatlar o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy manfaatlar, harbiy va xavfsizlik masalalari bir-biriga chambarchas bog'liqligi.

- Xalqaro tashkilotlar va ommaviy fikr jarayonga qo'shimcha bosim ko'rsatishi.

- Texnologik rivojlanish va kiberxavfsizlik ham zamonaviy diplomatik jarayonlarda muhim rol o'ynaydi.

Ushbu barcha faktorlar yig'indisi diplomatik muzokaralar natijasida mojaroni tinchlantirish va yechimga erishish imkoniyatlarini shakllantiradi.

2-misol: Rivojlanayotgan davlat ijtimoiy-siyosiy tizimining kognitiv xaritasi

“+”, “-” – ta’sir belgisi;

1 - dissidentlarning ta’siri;

2 - tahdid darajasi;

3 - nazoratni markazlash-tirish;

4 - mudofaa uchun ajratil-gan resurslar;

5 - turmush darajasi;

6 - fuqarolik erkinliklari;

7 - islohotlar uchun bosim;

8 - resurslarni iste’mol qi-lish darajasi;

9 - aholi turmush darajasi;

10 - iqtisodiy faoliyat uchun resurslar;

11 - iqtisodiy o’sish sur’ati;

12 - umumiy manbalar

Nazorat savollar va topshiriqlar:

1. Siyosiy vaziyat va jarayonlar muammolariga oid matnli axborotni amaliy tahlil qilish usullarining umumiy xususiyatlari qanday?

2. Siyosiy vaziyat va jarayonlar muammolari bo'yicha matnli axborotni amaliy tahlil qilishning asosiy usullaridan foydalanishning asosiy afzalliklari va kamchiliklarini aniqlang.

3. Siyosiy vaziyat va jarayonlar muammolari bo'yicha matnli axborotni amaliy tahlil qilishning asosiy usullarini qo'llashning ma'lum misollarini aytib bering.

4. Hodisa tahlilini qo'llash texnikasining asosiy bosqichlari va xususiyatlarini ko'rsating. Hodisalarni tahlil qilish usullaridan foydalangan holda amaliy tadqiqotlarni tashkil etishning asosiy talablari qanday? Sizning fikringizcha, metodlarning qaysi versiyasi eng qiziqarli ko'rinadi?

5. Kognitiv xaritalashni qo'llash texnikasining asosiy bosqichlari va xususiyatlarini ko'rsating. Kognitiv xaritalash texnikasidan foydalangan holda amaliy tadqiqotlarni tashkil etishning asosiy talablari qanday? Sizning fikringizcha, metodning qaysi versiyasi eng qiziqarli ko'rinadi?

6-MAVZU. MODELLASHTIRISH METODI

Reja:

1. Xalqaro munosabatlar bo'yicha tadqiqotlarning modellashtirish metodi mohiyati
2. Model tushunchasining umumiy ta'riflanishi
3. Siyosiy fanlarda modellashtirishning xususiyatlari
4. Siyosiy jarayonlarni modellash metodi
5. Modellashtirish bosqichlari
6. Forresterning dunyo rivojlanishi istiqbollari modeli
7. Rim klubi

Tayanch tushunchalar va iboralar: model, soddalashtirish, imitatsiya, tuzilmaviy modellashtirish, kognitiv modellashtirish, ierarxiyalarni modellashtirish, tizim dinamikasini modellashtirish, modellashtirish bosqichlari

Xalqaro munosabatlarni o'rganish jarayonida turli metodlardan foydalaniladi. Ushbu metodlar ichida modellashtirish metodi muhim ahamiyat kasb etadi. Model lashtirish orqali murakkab geosiyosiy jarayonlarni soddalashtirilgan shaklda o'rganish va kelajakdagi ehtimoliy ssenariylarni ishlab chiqish imkoniyati yaratiladi. Ushbu metod yordamida global muammolar, davlatlar o'rtasidagi aloqalar, iqtisodiy jarayonlar va ekologik muammolar tahlil qilinadi.

1. Xalqaro munosabatlar bo'yicha tadqiqotlarning modellashtirish metodi mohiyati

Modellashtirish nima? Modellashtirish – bu real dunyo jarayonlarini soddalashtirilgan shaklda aks ettirish orqali ularni chuqur o'rganish usuli hisoblanadi. Xalqaro munosabatlar sohasida modellashtirish davlatlar o'rtasidagi mu-

nosabatlarni tahlil qilish va kelajakda yuz berishi mumkin bo'lgan ssenariylarni bashorat qilish uchun qo'llaniladi.

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda modellashtirishning asosiy maqsadlari

1. Geosiyosiy jarayonlarni tahlil qilish: modellar davlatlar o'rtasidagi kuch balansini aniqlashga yordam beradi.

2. Xavfsizlik masalalarini prognoz qilish: xalqaro nizolar, qurolli mojarolar va strategik harakatlarni oldindan taxmin qilish.

3. Iqtisodiy tahlil va prognoz qilish: savdo munosabatlari, iqtisodiy inqirozlar va moliyaviy barqarorlikni baholash.

4. Ekologik muammolarni o'rganish: atmosfera ifloslanishi, resurslarning kamayishi kabi masalalarni o'rganish.

5. Davlatlarning tashqi siyosati bo'yicha qarorlarni rejalashtirish: davlat rahbarlari uchun strategik yo'nalishlarni shakllantirishga yordam berish.

Siyosatni o'rganishning yetakchi vositalaridan biri sifatida modellashtirishga o'tish nafaqat uni ijtimoiy amaliyotning turli sohalarida, birinchi navbatda, iqtisodiy va harbiy-texnik sohalarda qo'llash muvaffaqiyatlari, balki 20-asrning ikkinchi yarmida ilmiy loyihalarning tahliliy va prognostik yo'nalishining o'sishi bilan ham turtki bo'ldi. Modellashtirish bilish nazariyasining eng muhim kategoriyalaridan biridir. Asosan, nazariy va eksperimental ilmiy tadqiqotning har qanday usuli modellashtirish g'oyasiga asoslanadi.

Fanda **model** voqelikning analogi, o'rganilayotgan obyektни ma'lum darajada almashtira oladigan narsa vazifasini bajaradi. Bu hodisaning o'zi emas, balki uning soddalashtirilgan tasviri bo'lib, birinchi navbatda mumkin bo'lgan o'zgarishlar natijalarini har tomonlama o'rganish uchun ishlatiladi. Modellashtirish g'oyalarini voqelikni anglashning tan olingan usuli sifatida shakllantirishda

T.Kunning intizomiy matritsa va uning tarkibiy qismlari: ramziy umumlashtirishlar, kontseptual sxemalar, ilmiy qadriyatlar va ilmiy muammolarni hal qilish misollari haqidagi g'oyalari alohida rol o'ynadi. Boshqa tadqiqot usullarida bo'lgani kabi, modellardan foydalanish amaliy loyihalar uchun universal tahliliy vosita emas. Agar ma'lum bir kontekstda ma'lum bir hodisani tushuntirish zarurati tug'lsa va ushbu hodisani tavsiflovchi etarli ma'lumotlar to'plami mavjud bo'lsa, modellashtirish foydali bo'lishi mumkin. Uslubiy nuqtai nazardan, gumanitar fanlarda modellashtirishdan foydalanish ko'p jihatdan tabiiy fanlardagi eksperiment bilan solishtirish mumkin. Siyosatshunoslik bilimlari sohasiga nisbatan modellashtirish o'ziga xos uslubiy vositalarning keng doirasini o'z ichiga oladi, ulardan asosiysi tizimli yondashuv bo'lib, u nafaqat kuzatish obyekti o'zini, balki uning atrof-muhitini ham o'rganish imkonini beradi. Ko'pincha tizimli yondashuv turli gumanitar tadqiqotlar uchun metodologik asos sifatida e'lon qilinadi.

Shu bilan birga, empirik ma'lumotlarga yo'nalish bilan bir qatorda, modellashtirish analitik metod sifatida yana bir o'ziga xos jihatga ega – bu uning “qattiq” yoki nisbatan soddalashtirilgan shakldagi tizimlilik xususiyatidir. Asosiy ilmiy qiziqish mazmuniy jihatdan emas, balki olib borilayotgan tahlil texnikasi va uskunalarida namoyon bo'ladi. Empirik modellashtirish misollari, ayniqsa, turli indikatorlar tizimi yordamida modellarning qurilishi va indikatorlarning bir modul yoki turli moduldagi ko'rsatkichlar o'rtasidagi korrelyatsiyaga asoslangan analitik xulosalarni tayyorlash, eng ko'p tanqidga uchraydigan holatlardandir.

Ammo, agar o'rganilayotgan hodisaning asosiy xususiyatlari bo'yicha katta noaniqlik mavjud bo'lsa, ya'ni empirik massivni tartibga solish uchun mezonlar yo'q bo'lsa, modellarning samaradorligi nisbatan past bo'ladi. Shu sababli, XX asrning 90-yillarida modellashtirishning keng qo'llanilishining kutilmagan natijasi sifatida, ilgari empirik ma'lu-

motlarga asoslangan behavioristik tadqiqotlarga ustunlik berilgan siyosiy nazariyaning institutsional va normativ bo'limlariga bo'lgan qiziqishning qayta tiklanishi kuzatildi.

2. Model tushunchasining umumiy ta'riflanishi

Eng umumiy holda, model “ma'lum simvol, belgi, xulosa yig'indisi shaklida real holatning aks-tutishi” deb ta'riflanadi. Model – bu o'z-o'zidan mustaqil obyekt bo'lib, u moddiy komponentlardan (material model) yoki belgilardan (ideal model) tashkil topgan.

Modelning o'rganilayotgan obyekt bilan munosabatlari quyidagicha xarakterlanadi:

- **Soddalashtirish:** Tadqiqot maqsad va vazifalari nuqtai nazaridan muhim bo'lmagan elementlar, xususiyatlar va aloqalardan voz kechish.

- **Imitatsiya qobiliyati:** Obyektning asosiy xususiyatlari va tadqiqot uchun muhim bo'lgan munosabatlarini aks ettiruvchi real obyektни qayta tiklash.

Yuqoridagilarga binoan, model tadqiqot jarayonida real obyekt o'rnini bosish qobiliyatiga ega. Obyektни almashtirish olish qobiliyati modellarning eng asosiy kognitiv afzalliklaridan biri – ya'ni, eksperiment o'rnatish imkoniyatini ta'minlaydi. Ayniqsa, siyosiy fanlarda, ular asosan katta inson guruhlarini xatti-harakatlari bilan shug'ullanish sababli, modellarda eksperiment o'tkazish ko'pincha yagona mumkin usul hisoblanadi.

Murakkab modellarda o'rganilayotgan obyektни butunligi aks ettiriladi. Buni T. Skokpol tomonidan “uchinchi dunyo” davlatlaridagi inqiloblar modelini misol qilib keltirish mumkin. Tadqiqotchining fikricha, ushbu davlatlardagi inqilob ehtimoli uchta kalit omilning – ijtimoiy mobilizatsiya qilingan guruhlarining boshqaruv tizimiga qanchalik jalb qilinganligi (C), davlatning “protstsaymli” (qiyin kiriladigan hududlar mavjudligi, rivojlangan transport tarmog'ining

yoʻqligi) (P) va davlat maʼmuriyati va armiya byurokreatiyasining darajasi (B) – oʻzaro taʼsiri natijasida aniqlanadi. Modelni bir oz soddalashtirsak, har bir omil faqat ikki qiymatni olishi mumkin deb faraz qilamiz: “ifoda darajasi past” va “ifoda darajasi yuqori”. Shu tarzda, omillarning olti holatini quyidagicha ifodalash mumkin:

Omil	Ifoda darajasi past	Ifoda darajasi yuqori
c	c1	c2
p	p1	p1
b	b1	b2

Baʼzi holatlarda tadqiqotchi kiruvchi signalning chiqish signaliga aylanish jarayoniga eʼtibor qaratadi, boshqalarida esa faqat omillarning javoblarga taʼsiri bilan qiziqadi, yaʼni konversiya jarayoni bilan emas. Bunday holatda model “qora quti” modellari sinfiga kiradi.

3. Siyosiy fanlarda modellashtirishning xususiyatlari

Modellashtirish – bu murakkab tizimlarni tahlil qilishning istiqbolli va yaxshi tushuntirish imkonini beruvchi metodlardan biri hisoblanadi. Keng tushunchada, model – bu obyektning soddalashtirilgan koʻrinishi boʻlib, u tadqiqot uchun eng muhim boʻlgan xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bois, murakkab tizimlarga nisbatan modellashtirishni mavjud obyektning xususiyatlarini oʻrganish jarayoni, uning elementlari oʻrtasidagi aloqalarni, obyekt ichiga kirgan va undan tashqaridan taʼsir qiluvchi turli komponentlarning oʻzaro taʼsirini aniqlash va natijada keyingi tahlil uchun mos model yaratish jarayoni deb taʼriflash mumkin.

Siyosiy fanlarda modellashtirish vositasi eksperiment oʻtkazish vazifalarini hal etishda nihoyatda zarur hisoblanadi, chunki real sharoitlarda ijtimoiy–siyosiy jarayonlarda eksperimentni oʻtkazish – shart-sharoitlarni yaratish

va nazorat qilish imkonsizligi sababli – amaliyotga tatbiq etib bo'lmaydi. Obyektning maqsadini formal ifodalash esa uning parametrlari o'zgarishida qanday xatti-harakat qilishini tasvirlash imkonini beradi. Modellash tirish nafaqat tizimni boshqarish muammosini yechishda, balki tizimga xos bo'lgan o'ziga xos jarayonlarni ham xarakterlashda qo'llaniladi. Va aynan shu jihat siyosiy tizimni tadqiq etishning asosini tashkil etishi kerak.

Tanqidchilar miqdoriy usullarni qo'llashda, jamiyat hodisalari haqidagi tasavvurlarni ayana o'zlashtirish deyarli amalga oshirib bo'lmaydigan vazifa deb, hosil bo'lgan model noto'g'ri yoki noaniq bo'ladi va bunday sharoitda modelash tirish umuman qo'llanilmaydi, deya argumentlar keltirishadi. Ammo bu holat to'g'ri emas. Jamiyat tizimining tuzilishi, uning elementlarining o'zaro ta'siri, resurslarning taqsimlanishi – bularning barchasi qat'iy formalizatsiyalangan til yordamida tasvirlanishi mumkin. Bundan tashqari, bunday formalizatsiya jarayoni ko'plab noaniq tushunchalarni aniqlashtiradi yoki ularni keraksiz deb topadi, obyektning tuzilishini yanada aniq va ravshan aks ettiradi hamda keyingi mazmuniy tadqiqotlarni chuqurlashtirish uchun poydevor yaratadi.

Masalan, iqtisodiy ko'rsatkichlar (inflyatsiya, jon boshiga to'g'ri keladigan YIM, fuqarolar daromadlari) fuqarolarning hukumat va olib borilayotgan siyosatni qo'llab-quvvatlashiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ushbu ko'rsatkichlar o'z navbatida, saylov natijalari va aholining siyosiy faolligiga ta'sir qilishi mumkin. Saylovlarning oqibatlarlari esa hokimiyatdagi kuchlar taqsimotiga jiddiy ta'sir o'tkazishi mumkin. Va yangi saylangan mamlakat rahbariyat tomonidan olib borilayotgan siyosat iqtisodiy ko'rsatkichlarni, aholi hukumatga bo'lgan munosabatini qayta shakllantiradi.

Ushbu tizimda sodir bo'layotgan o'zgarishlarning qaysi ko'rsatkichlar tomonidan shakllanishini va bu o'zgarishlar qanday amalga oshirilishini aniqroq tushunish uchun,

o'rganilayotgan obyektning uning hayot siklining faqat bitta nuqtai nazaridan emas, balki vaqt omilini hisobga olgan holda kuzatish zarur. E'tibor shunday tizimli-dinamik yondashuvga qaratilgan bo'lib, u 1950-yillarning o'rtalarida Massachusetts universiteti professori J.Forrester tomonidan taklif etilgan.

Shuningdek, barcha ijtimoiy va siyosiy jarayonlar sifatii va miqdoriy xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, siyosiy obyektlarni o'rganishda matematik va kompyuter modellaridan tortib barcha turdagi modellarga murojaat qilish mumkin. Ammo, modelning reprezentativ bo'lishi uchun, model-lashtirishning asosiy tamoyillariga qat'iy rioya qilish zarur. To'g'ri modelni shakllantirish uchun tizimli yondashuvga amal qilish muhim talab hisoblanadi.

4. Siyosiy jarayonlarni modellashtirish metodi

Tuzilmaviy modellashtirish

Tuzilmaviy modellashtirishda, modellashtirayotgan tizim tuzilma sxemasi shaklida beriladi, va bu sxemaga tizimning ayrim real elementlari (regulyatorlar, ijro organlari va hokazo) ham kiritilishi mumkin. Tuzilma sxemasida asosiy bo'g'inlar (zanjirlar) parametrlari belgilab, o'zgaruvchi parametrlar qiymatining taxminiy chegaralari ko'rsatiladi. Asl tizimning har bir bo'g'ini alohida modellashtirib, so'ngra ularning modellaridan umumiy model tuziladi, u asl sxemani aniq aks ettiradi.

Tuzilmaviy modellashtirish usuli shunday afzalliklarga ega:

❖ U real tartibga solish tizimi elementlarini model tarkibiga qo'shishga imkon beradi va har bir bo'g'in parametrlarini istalgan tartibga sozlash imkonini beradi.

❖ Bundan tashqari, bunday usul tadqiq etilayotgan tizim parametrlarining uning modelidagi parametrlar bilan qanday mos kelishini aniq ko'rsatib beradi, bu esa bo'g'inlar va ularni to'g'rilovchi aloqalarni tanlashda qulaylik yaratadi.

❖ Chunki, har bir bo'g'in parametrlari real tizimdagi mos bo'g'inlar parametrlari bilan doimiy o'lchov shkalalari orqali bevosita bog'liq bo'lsa, modellashtirish natijalari keyinchalik real tizim bo'g'inlarining parametrlariga qayta hisoblab chiqilishi mumkin.

Shu bilan birga, tuzilmaviy modellashtirish haqida gapirganda, tuzilmani tavsiflovchi modellarning o'ziga xos guruhini ajratib ko'rsatish mumkin. Tuzilma – bu ma'lum tizim elementlari o'rtasidagi barqaror aloqalar yig'indisidir.

Tuzilmaviy modellashtirish – bu sabab-oqibat aloqalari mavjudligi bo'yicha yuzlab parallel gipotezalarni tekshirish metodi bo'lib, ayniqsa, korrelyatsion tahlil sharoitida olingan ma'lumotlar bilan ishlashda juda samarali hisoblanadi. Tuzilmaviy modellashtirish muvaffaqiyati tadqiqotchining jarayonning barcha ehtimoliy determinantlarini hisobga olganligi va tanlangan indikatorlarning latent omillarini o'lchashda qancha ishonchli va aniq ekanligiga bog'liq. Dastlab tuzilmaviy modellashtirish ijtimoiy fanlar va psixologiyada qo'llanilgan, so'nggi yillarda esa u tabiiy fanlar, ta'lim va tibbiyotda ham keng tarqalgan.

Tuzilmaviy modellashtirish prinsipini yaxshiroq tushunish uchun “Siyosiy yo'nalishlar makonida partiyalar” modelini qurish misolini ko'rib chiqamiz. Bu holda, modellashish obyekti – partiyaviy tizim bo'lib, uning elementlari – siyosiy partiyalardir. Elementlar tuzilmasi siyosiy yo'nalishlar – ya'ni, partiyaning ideologik jihatdan qaysidir masala bo'yicha pozitsiyasini ifodalaydigan belgilar yig'indisi orqali belgilab beriladi. Har bir belgi (yo'nalish) N-balldan iborat shkala shaklida bo'lib, har bir partiya barcha belgilar bo'yicha baho oladi. Kompyuter tahlili usullari yordamida siyosiy yo'nalishlar (belgilar) ko'p o'lchamli makonda partiyalar tuzilmasi aniqlanishi mumkin.

Bu algoritmnini aniq misol orqali batafsil ko'rib chiqamiz. Mazmunli modelni qurish bosqichida ikki asosiy vazifa mavjud:

1. Model elementlarini tanlash (qaysi siyosiy partiyalar modelga kiritiladi?);

2. Siyosiy yo'nalishlar – belgilarni tanlash (qaysi belgilari partiyalar o'rtasidagi ideologik farqlarni eng yaxshi aks ettiradi?).

Birinchi vazifa to'liq yoki tanlov usuli bilan hal qilinishi mumkin: modelga barcha ro'yxatdan o'tgan siyosiy partiyalar (ba'zi hollarda tizimga kirmagan, "yer osti" siyosiy tashkilotlar ham) kiritilishi yoki ma'lum bir mezonga muvofiq faqat ayrim partiyalar tanlanishi mumkin (masalan, parlamentdagi ifodalanishi bo'yicha yoki so'nggi parlament saylovlar natijalariga qarab, 1% dan ortiq ovoz olgan partiyalar).

Ikkinchi vazifa esa murakkabroq. Belgilarga kamida uchta talab qo'yiladi:

- Birinchi, ular ideologik jihatdan ahamiyatli bo'lishi kerak.

- Ikkinchi, belgilar farqlovchi qobiliyatga ega bo'lishi lozim: tanlangan siyosiy partiyalarning kamida bir qismi ushbu belgi bo'yicha olgan baholari boshqa partiyalarning baholaridan sezilarli farq qilishi kerak. Masalan, agar modelga faqat parlament partiyalari kiritilsa, "mavjud tizimni zo'ravonlik bilan o'zgartirish istagi" belgisi ishlamaydi, chunki parlament partiyalari tizimli bo'lib, qonuniy yo'l bilan hokimiyatga intiladi, shu sababli hammasi ushbu belgi bo'yicha nol baho oladi.

- Uchinchi, belgi interval yoki kamida tartib darajasi-da o'lchanishi kerak.

Masalan, "amaldagi parlament faoliyatiga munosabat" belgi noto'g'ri, chunki "munosabat" nominal xususiyat hisoblanadi. Uni to'g'ri ifodalash "amaldagi parlament faoliyatini qo'llab-quvvatlash darajasi" shaklida bo'lishi mumkin. 10-balldan iborat shkala bo'yicha 0 – partiyaning keskin oppozitsiya holatini, 10 – shartsiz qo'llab-quvvatlashni anglatadi. Yana bir variant – ikki aniq ideologik polyusni

belgilash. Masalan, partiyaning optimal davlat tuzilishiga bo'lgan qarashlarini "qattiq konfederalizm (0) – qattiq unitarizm (10)" shkala bo'yicha baholash mumkin. Masalan, zamonaviy Koreya Respublikasi partiyaviy tizimi uchun "davlat ijtimoiy paternalizmi siyosatini qo'llab-quvvatlash", "davlat mulkini xususiylashtirish siyosatini qo'llab-quvvatlash", "o'z tarixiy yo'lini izlash – G'arbga yo'nalish", "shaxs huquqlari va demokratik erkinliklarga ustuvorlik darajasi", "davlat iqtisodiyotini tartibga solish darajasi" kabi belgilar taklif etilishi mumkin.

Tanlangan belgilar va tizim elementlariga ega bo'lgach, modelni formalizatsiya qilishga o'tish mumkin. Ushbu yo'nalishdagi birinchi qadam – mazmunli modelni aniq raqamli ma'lumotlar bilan, ya'ni har bir tanlangan belgi bo'yicha partiyalar baholari bilan boyitishdir. Bunday vazifani obyektiv ma'lumotlar (masalan, partiya dasturlari yoki ularning rahbarlarining nutqlari kontent-tahlili natijalari) asosida yoki ekspert baholari yordamida hal qilish mumkin. So'nggi holatda, Delphi usuli foydali bo'ladi, uning yordamida nafaqat har bir belgi bo'yicha partiyalarning holatini baholash, balki belgilar to'plamini yaratish (tuzilmasiz ekspertiza bosqichi) amalga oshiriladi.

Kognitiv modellashtirish

Kognitiv modellashtirish metodi – bu aniq emas, noaniq sharoitlarda tahlil va qaror qabul qilish uchun mo'ljallangan usul bo'lib, u ekspertlarning vaziyat haqidagi subyektiv tasavvurlarini modellashtirishga asoslanadi. U quyidagilarni o'z ichiga oladi: vaziyatni tuzilmaviyashtirish metodi va ekspert bilimlarini kognitiv xarita shaklida ifodalovchi model.

Kognitiv modellashtirish (yoki kognitiv xaritalar yordamida modellashtirish) siyosiy tahlil uchun alohida ahamiyatga ega. U murakkab, tuzilmalari zaif shakllangan obyektlarni modellashtirish uchun mo'ljallangan bo'lib, ularga deyarli barcha siyosiy jarayonlar va vaziyatlar kiradi.

Ushbu usulning asosida 1960-yillardan boshlab tez sur'atlar bilan rivojlangan kognitiv yondashuv yotadi. Termin o'zi esa bundan oldin, 1948-yilda paydo bo'lgan.

Yu.M. Plotinskiy kognitiv yondashuvni "ma'lum fanga xos bo'lgan an'anaviy muammolarni, qabul qilish, fikrlash, bilish, tushuntirish va anglash jarayonlarini inobatga olgan holda yechish" deb ta'riflaydi. Har qanday sohada kognitiv yondashuv "bilimlar" – ya'ni, ularning ifodalanishi, saqlanishi, qayta ishlanishi, interpretatsiya qilinishi va yangi bilimlar ishlab chiqarilishiga e'tibor qaratadi.

Kognitivistikaning xilma-xilligidan qat'iy nazar, biz uchun ikki asosiy nuqta mavjud. Agar bizga ma'lum bir shaxs (yoki odamlar guruhi) "dunyoqarashi", ya'ni uning bilimlar va tasavvurlar tizimi qiziq bo'lsa, bunday kognitiv tahlil subyektga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, siyosiy liderning real holatga bo'lgan tasavvurlar tizimini tahlil qilish uning muayyan vaziyatdagi harakatlari va qarorlarini prognoz qilishda juda foydali bo'lishi mumkin; yoki keng ijtimoiy guruhning kognitiv xaritasini tuzish, shu guruhning hokimiyat elitasining ba'zi harakatlarini qanday qabul qilishini prognoz qilishda talab qilinadi.

Agar bizga kognitiv jarayon subyeksi emas, balki uning natijasi – siyosiy real holatning ma'lum bir fragmentining kognitiv xaritasi qiziq bo'lsa (masalan, Yaqin Sharq mintaqasidagi vaziyatga ta'sir ko'rsatuvchi omillar bo'yicha ekspertlarning kognitiv xaritalarini tuzishda, bizga ekspertlarning qabul qilish xususiyatlari emas, balki mintaqaning o'zi qiziqarli bo'ladi), unda ekspert tadqiqot obyekti sifatida emas, balki vaziyatning adekvat modelini tuzish vositasi sifatida qaraladi va bunday yondashuv obyektga yo'naltirilgan bo'ladi.

Aslida, kognitiv xarita – bu "belgili yo'nalishli grafika" bo'lib, unda:

- **Vermikalar (tugunlar)** – vaziyatdagi jarayonlarni ifodalovchi asosiy omillar bilan mos keladi.

- **Omillar o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri aloqalar** – “agar ..., unda ...” shaklidagi sabab-oqibat zanjirlarini tahlil qilish orqali aniqlanadi. Ya'ni, “agar...” qismi omillar “agar ...” shartida, “unda...” qismi esa natija omillariga ta'sir qiladi. Bu ta'sir kuchaytiruvchi (ijobiy), to'xtatadigan (salbiy) yoki qo'shimcha shartlarga qarab o'zgaruvchan bo'lishi mumkin. Kognitiv xaritaning “yumshoq” variantida, qat'iy “agar ..., unda ...” o'rniga, ehtimollik asosida ta'sir – ya'ni, A voqeasining ro'y berishi B voqeasining ro'y berish ehtimolini oshiradi (yoki kamaytiradi) – qo'llaniladi. Bu aloqalar tegishli belgi bilan ifodalanuvchi chiziqlar (dugalar) shaklida vizual tarzda aks ettiriladi.

- **Yopiq yo'nalisli yo'l (konturli)**, ya'ni barcha tugunlari bir-biridan farq qiladigan yopiq yo'l, “kontur” yoki “teskari aloqa konturi” deb ataladi. Agar kontur og'ishlarni kuchaytirs, u ijobiy teskari aloqa konturi, agar og'ishga qarshi tursa, u salbiy teskari aloqa konturi hisoblanadi.

Masalan, biz AQSh va NATO tomonidan Rossiyaga nisbatan izolyatsion siyosat olib borilishi mamlakatda vatan-doshlik hissiyotlarining oshishiga olib kelishini taxmin qilamiz. Ushbu hissiyotlar bosimi ostida, Rossiya rahbariyati armiya va harbiy-sanoat kompleksiga sarflanadigan mablag'ni oshirishga majbur bo'ladi, bu esa o'z navbatida AQShni izolyatsiya siyosatini yanada faollashtirishga undaydi. Biz ushbu tushunchalar majmuasini uchta tugun va uchta dugali eng sodda kognitiv xarita yordamida vizual tarzda ifodalashimiz mumkin. Uchta mavjud tugun kuchaytiruvchi konturga bog'lanib qoladi.

Kognitiv xarita o'zi faqat omillar tizimi va ularning o'zaro aloqalari haqidagi umumiy tasavvurni aks ettiradi. U omillar bir-biriga qanday ta'sir ko'rsatishini yoki ushbu ta'sirlarning vaziyatga qarab qanday dinamik o'zgarishini batafsil ifodalamaydi. Shu jihatdan, kognitiv xarita – bu tadqiqot obyekti-ning mazmuniy modeli hisoblanadi. Ammo, mazmuniy modellar kabi, u ham formal modelga – tenglamalar tizimi-

ga aylantirilishi mumkin. Buning uchun, albatta, omillar va ularning aloqalarini ma'lum darajada raqamlashtirib, ularga vazn berib tuzib chiqish talab etiladi.

Ierarxialarni modellashtirish metodi

Ierarxialarni modellashtirish metodi ekspertlarga obyektiv va subyektiv omillarni juftlik solishtirishlari orqali va mos munosabatlar shkala bo'yicha ustuvorliklarni hisoblash orqali nisbatan oddiy va samarali tarzda o'lchash imkoniyatini beradi. Ekspert maqsadlar, alternativa yoki ssenariylar baholanayotganiga qarab, nisbiy ahamiyat, afzallik yoki ehtimollikni belgilaydi; bu baholar raqamli shaklda, grafik tarzda yoki og'zaki ifodalanishi mumkin.

Metodning maqsadi – taklif qilingan alternativlardan eng yaxshisini tanlashni asoslash bo'lib, ularning xarakteristikasi turli, jumladan, aniqligi noaniq bo'lgan alohida komponentlardan iborat vektorlar shaklida ifodalanadi.

Natijada, ierarxiyada elementlar o'rtasidagi nisbiy o'zaro ta'sir darajasi aks etishi kerak. Ushbu usul juftlik solishtirishlar natijalariga asoslangan ko'plab fikrlarni sintez qilish, kriteriyalar ustuvorligini raqamli ifodalash, shuningdek, alternativ qarorlarni baholash va ulardan eng yaxshisini aniqlash jarayonlarini o'z ichiga oladi. Olingan yakuniy qiymatlar munosabatlar shkala bo'yicha baholarga mos keladi, bu qat'iy baholarga to'g'ri keladi.

Ierarxialarni modellashtirish metodi quyidagi kichik vazifalarni bosqichma-bosqich hal qilishdan iborat:

1. Muammoni tasvirlash va tadqiqot maqsadini aniqlash.
2. Yuqori pog'onadan boshlanib, oraliq darajalar orqali eng past darajaga qadar ierarxiyani qurish.
3. Yuqori darajadagi elementlarning past darajadagi elementlarga ta'sirini ifodalovchi matritsalarini qurish – har bir yuqori pog'ona elementi uchun alohida matritsa.
4. Agar ierarxik tuzilma to'liq oddiy ierarxiya bo'lmasa,

unda juftlik solishtirishlar sonini kamaytirish, ya'ni natijalarni olish jarayonini soddalashtirish mumkin.

5. Ma'lumotlar olgandan so'ng, ularning muvofiqlik darajasi aniqlanib, shu asosda xulosa chiqariladi.

Tizim dinamikasini modellashtirish metodi

Tizim dinamikasini modellashtirish usuli inson faoliyatining turli sohalarida boshqaruv loyihalash texnologiyasi va tizim tuzilmaviyari nazariyasini bir vaqtning o'zida ifodalaydi. U ikki asosiy tushunchani o'z ichiga oladi:

1. *Dinamik o'zaro ta'sirlarning teskari aloqasi*: Bu tushuncha tizim tuzilmaviyarini tasvirlash uchun umumiy yo'nalishlarni belgilaydi.

2. *Kompyuter imitatsiyasi*: Bu usul tizimlarning o'ziga xos tizimli jarayonlari natijasida yuzaga keladigan xatti-harakatlarini tasvirlash uchun vositalarni taqdim etadi.

Tizim dinamikasini tahlil qilish usuli grafik va matematik kompyuter modellarini yaratish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular tizimlarning ma'lum vaqt oralig'idagi xatti-harakatlarini imitatsiya modelini yaratishga mo'ljallangan. Ushbu yondashuv va unga asoslangan usullar tizim dinamikasi nazariyasidan kelib chiqqan bo'lib, dinamik o'zaro ta'sirlarni o'rganish tizim tuzilmasining murakkabligi va o'ziga xos xatti-harakatlarini ochib beradi.

Tizim dinamikasini modellashtirish ikki asosiy tushunchani o'z ichiga oladi:

1. Dinamik o'zaro ta'sirlarning teskari aloqasi;

2. Kompyuter imitatsiyasi, u tizimlarning o'ziga xos tizimli jarayonlari natijasida yuzaga keladigan xatti-harakatlarini ifodalovchi vositalarni taqdim etadi.

ASD (Sistematik Dinamika Analizi) grafik va matematik modellarni yaratish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular tizimlarning ma'lum vaqt oralig'idagi xatti-harakatlarini imitatsiya qilishga mo'ljallangan.

Teskari aloqa tushunchasiga ega tizim konsepsiyasi dastlab texnik (muhandislik) fanlarda ishlab chiqilgan va

qo'llanilgan. Ijtimoiy fanlar doirasida esa ushbu tushunchaning rivojlanishi 1956-yilda Massachusetts Texnologiya Institutida boshlangan.

Zamonaviy biznes va siyosat sohalaridagi ko'pchilik tizim dinamik modellari 1980-yillarda paydo bo'lgan, va hozirgi kunda ularni qo'llash G'arbning yetakchi iqtisodiy va siyosiy tashkilotlarining vaziyat markazlarida standart jarayon hisoblanadi.

XX asrning 90-yillarida ijtimoiy tizimlar dinamikasini modellashtirish uchun iqtisodiyotdan siyosatgacha bo'lgan sohalarni qamrab oluvchi kompyuter dasturlari paketlari va simulyatorlari paydo bo'ldi. Ushbu vositalar yordamida muammoning vizual tasviri yaratiladi; ular turli murakkablikdagi diagrammalarni grafik tarzda aks ettirish va ularni dialogli dinamik modellarga aylantirish imkonini beradi. Bu modellarni boshqarish orqali qabul qilingan qarorlarning ma'lum vaqt oralig'idagi ta'sirlarini kuzatish, muammoning kritik nuqtalarini aniqlash va zarur o'zgarishlar kiritish mumkin.

Siyosiy sohada, shuningdek, tuzilmaviy va miqdoriy baholashga mos keladigan sohalar mavjud, masalan, siyosiy tashkilotlarning moddiy resurslari va ularning boshqaruv tuzilmalari. Ammo irratsional omil mavjudligi "haqiqiy" modellarni qurishni murakkablashtiradi va barcha sa'y-harakatlarni juda oddiy sxemalarga aylantirib yuborishi mumkin. Bu yerda kontseptualizatsiya nisbatan muhimroq rol o'ynaydi, chunki siyosiy jarayon modelining tuzilishini belgilash va uning asosiy o'zgaruvchilari o'rtasidagi aloqalarni tasvirlash nazariyani oldindan bayon etishsiz amalga oshirilishi mumkin emas. Hech qanday texnik analogiyalar va nozik matematik apparat bu yerda yordam bera olmaydi.

5. Modellash tirish bosqichlari

Umuman olganda, turli jarayonlarni modellash tirish quyidagi umumiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Kontseptualizatsiya (obyekt nazariyasi):

- Model maqsadini aniqlash;
- Model tuzilmasi va uning asosiy o'zgaruvchilarini belgilash;
- Asosiy o'zgaruvchilarning xatti-harakatlarini va ularning o'zaro bog'lanishini tasvirlash;
- Tizimning asosiy mexanizmlari yoki "teskari aloqa halqalari" sxematik tarzda ifodalanishi.

2. Bog'liqliklarni formulalar shaklida ifodalash (obyekt matematikasi):

- Teskari aloqa diagrammalarini tezlik va darajali tenglamalarga o'zgartirish;
- Parametrlarning qiymatlarini baholash va tanlash.

3. Modelni sinovdan o'tkazish:

- Modelning xatti-harakatini simulyatsiya qilish va dinamik gipotezalarni tekshirish;
- Model taxminlarini sinovdan o'tkazish;
- Modelning o'zgarishlarga nisbatan xatti-harakatini va sezgirligini sinash.

4. Modelni realizatsiya qilish (qo'llash):

- Modelning turli strategiyalarga nisbatan reaksiyasini sinovdan o'tkazish;
- Tadqiqot natijalarini boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun tushuntirishlarga aylantirish.

Modellash tirishdan oldin predmet sohasi tuzilishi va xatti-harakat xususiyatlarini aniqlash ishlari olib boriladi. Agar ushbu xususiyatlar yaxshi tuzilmaviyashtirilgan va miqdoriy o'lchash imkonini bersa, unda ekspertning vazifasi sezilarli darajada yengillashadi. Bunday hollarda ma'lumot manbai sifatida hujjatlar va turli institutlardan mutaxassislar xizmat qiladi, chunki tashkilotlarning qan-

day murakkab va keng qamrovli bo'lsin, ularning faoliyatiga oid jihatlar ekspert nuqtai nazaridan formalizatsiya qilinishi mumkin.

6. Forresterning dunyo rivojlanishi istiqbollari modeli

Jey Forrester (Jay Wright Forrester) - tizimli dinamika (system dynamics) tamoyillarini rivojlantirgan amerikalik olimdir. Uning ishlanmalari global rivojlanish jarayonlarini modellashtirish va kelajak ssenariylarini ishlab chiqishda muhim o'rin egallaydi.

Forrester modeli *differensial tenglamalar* asosida dunyo tizimining uzoq muddatli rivojlanishini prognoz qilishga yo'naltirilgan. U quyidagi muhim omillarni o'z ichiga oladi:

1. *Aholi sonining o'sishi* – tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari tahlili.
2. *Iqtisodiy rivojlanish* – yalpi ichki mahsulot (YAIM) va ishlab chiqarish darajasining o'zgarishi.
3. *Tabiiy resurslarning kamayishi* – energiya, suv va boshqa tabiiy resurslarning sarflanishi.
4. *Atrof-muhitning ifloslanishi* – sanoat chiqindilari, CO₂ emissiyalari ta'siri.
5. *Texnologik taraqqiyot* – innovatsiyalar va ularning barqaror rivojlanishga ta'siri.

Forresterning modeli asosida ishlab chiqilgan prognozlarga ko'ra, agar insoniyat resurslarni boshqarish bo'yicha radikal choralar ko'rmasa, 21-asr o'rtalariga kelib iqtisodiy va ekologik inqirozlar yuzaga kelishi mumkin.

7. Rim klubi

Rim klubi – 1968-yilda italiyalik tadbirkor va olim Aurelio Pechchei tomonidan tashkil etilgan xalqaro nohukumat ilmiy tashkilotdir. Ushbu klubning asosiy maqsadi – global muammolarni modellashtirish asosida o'rganish va insoniyat kelajagi uchun strategik tavsiyalar ishlab chiqish.

“O‘shish chegaralari” modeli (1972)

Rim klubining eng mashhur tadqiqotlaridan biri *“O‘shish chegaralari”* nomli hisobot bo‘lib, u 1972-yilda *Dennis va Donella Meadows, Jey Forrester* ishtirokida tayyorlangan. Ushbu tadqiqot Forrester modeli asosida ishlab chiqilgan va quyidagi omillar asosida global muammolarni tahlil qilgan:

- Aholining haddan tashqari o‘shishi;
- Iqtisodiy rivojlanish va resurslarning tugashi;
- Atrof-muhit ifloslanishi;
- Oziq-ovqat va ichimlik suvi taqchilligi;
- Iqtisodiy va ekologik inqiroz xavflari.

Rim klubi tadqiqotlarining asosiy xulosalari

1. Cheksiz iqtisodiy o‘shish tabiiy resurslar cheklanganligi sababli imkonsizdir.

2. Agar resurslardan foydalanish hozirgi darajada davom etsa, yaqin kelajakda ekologik inqiroz yuzaga keladi.

3. Texnologik taraqqiyot yagona yechim emas – jamiyat o‘z iste‘mol modelini o‘zgartirishi kerak.

4. Davlatlar xalqaro hamkorlikni mustahkamlashi va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqishi zarur.

Modellashtirish metodi xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, **Forrester modeli** va **Rim klubi** tadqiqotlari global muammolarni tahlil qilishda samarali vosita hisoblanadi.

Ushbu yondashuvlar asosida quyidagi strategik yo‘nalishlar shakllantirilishi mumkin:

- Xalqaro tashkilotlar resurslardan oqilona foydalanish bo‘yicha yangi strategiyalar ishlab chiqishi kerak.
- Texnologik innovatsiyalar bilan bir qatorda, axloqiy va ijtimoiy yondashuvlar ham rivojlantirilishi lozim.
- Davlatlar ekologik barqarorlikni ta‘minlash uchun global miqyosda hamkorlik qilishlari zarur.

Shunday qilib, modellashtirish usullari kelajakdagi xavf-xatarlarni oldindan bashorat qilish va ularni minimalashtirish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Modellash tirish metodining mohiyati nima va u xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida qanday ahamiyatga ega?
2. Modellash tirish usullari (matematik, tizimli, iqtisodiy va ekologik modellar) orasidagi farqlarni tushuntiring.
3. Real voqealikni soddalashtirilgan shaklda aks ettirishda modellash tirish qanday yordam beradi?
4. Forresterning "Dunyo rivojlanishi istiqbollari" modelining asosiy komponentlari va u qanday omillarni o'z ichiga oladi?
5. Rim klubining "O'sish chegaralari" tadqiqotida modellash tirish metodidan qanday foydalanilgan va uning natijalari qanday tahlil qilingan?
6. Modellash tirishning xalqaro xavfsizlik va geosiyosiy jarayonlarni tahlil qilishdagi o'rni va ahamiyatini bayon qiling.
7. Tizimli (sistematik) yondashuv asosida modellash tirish metodining afzalliklari va cheklovlari nimalardan iborat?
8. Nazariy va eksperimental tadqiqot usullari doirasida modellash tirishning qo'llanilishi qanday farqlanadi?
9. Modellash tirish usuli yordamida turli ssenariylarni ishlab chiqish va ularning prognozlashtirishdagi roli qanday amalga oshiriladi?
10. Xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida modellash tirish metodining strategik qarorlar qabul qilish jarayoniga qanday ta'siri bor?

7-MAVZU. XALQARO MUNOSABATLAR BO'YICHA ILMIY TADQIQOTLARNING PROGNOSTIK METODLARI

Reja:

1. Prognostik metodlar
2. Delfi metodi va uni amalga oshirish bosqichlari
3. Xalqaro munosabatlarni prognozlashda ekstrapolyatsiya metodi
4. Ssenariylarni tuzish metodi

Tayanch tushunchalar va iboralar:

Prognostik metodlar, "Delfi" metodi, ssenariylar tuzish metodi, xronologik ssenariylar, kompyuter-simulyativ metodlar

1. Prognostik metodlar

Xalqaro munosabatlarda prognozlashning nisbatan sodda va murakkab usullari mavjud. Birinchi guruhga, masalan, analogiya bo'yicha xulosa chiqarish, oddiy ekstrapolyatsiya usuli, Delfi usuli, ssenariylar tuzish va boshqalar kiradi. Ikkinchisi determinantlar va o'zgaruvchilar tahlili, xronologik voqealarni tahlil qilish (ARIMA), spektral tahlil, kompyuter simulyatsiyasi va boshqalarni o'z ichiga oladi.

2. Delfi metodi va uni amalga oshirish bosqichlari

Bu muammoni bir nechta mutaxassislar tomonidan tizimli va nazorat ostida muhokama qilishni o'z ichiga oladi. Mutaxassislar ma'lum bir xalqaro hodisa yuzasidan o'z baholarini markaziy organga taqdim etadilar, u ularni umumlashtiradi va tizimlashtiradi, so'ngra ekspertlarga qaytaradi. Bir necha marta amalga oshirilgan bunday operatsiya bizga ko'rsatilgan hisob-kitoblarda ko'proq yoki

kamroq jiddiy tafovutlar aniqlash imkonini beradi. Amalga oshirilgan umumlashtirishni hisobga olgan holda, ekspertlar o'zlarining dastlabki baholashlariga tuzatishlar kiritadilar yoki o'z fikrlarini mustahkamlaydilar va buni talab qilishda davom etadilar. Ekspert baholashlaridagi farqlarning sabablarini o'rganish muammoning ilgari sezilmagan tomonlarini aniqlashga va tahlil qilinayotgan muammo yoki vaziyatning rivojlanishining eng ko'p (ekspert baholari tasodifiy bo'lgan taqdirda) va eng kam (ularning farqi bo'lgan taqdirda) mumkin bo'lgan oqibatlariga e'tiborni qaratishga imkon beradi. Shunga muvofiq yakuniy baholash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Ushbu metodda ekspertlarning anonim ravishda fikr bildirishlari va bosqichma-bosqich o'z qarashlarini aniqlashtirishlari talab etiladi. Delfi metodining asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

1-bosqich. Amaliyotchi ekspertlarni tanlash – turli sohalardagi mutaxassislar (siyosatchilar, diplomatlar, olimlar) jalb qilinadi.

2-bosqich. Savollar shakllantirish – xalqaro munosabatlardagi muayyan masala yoki tahdid yuzasidan ekspertlardan javob olish uchun maxsus so'rovnomalar tayyorlanadi.

3-bosqich. Anonim baholash – ekspertlarga savollar taqdim etiladi va ularning fikrlari anonim tarzda yig'iladi.

4-bosqich. Natijalarni tahlil qilish va qayta so'rov o'tkazish – ekspert javoblari tahlil qilinib, takroriy so'rov o'tkaziladi, shunda ekspertlar o'z qarashlarini qayta ko'rib chiqishlari mumkin bo'ladi.

5-bosqich. Yakuniy natijalar – iterativ (qayta-qayta) jarayonlar natijasida ekspertlar fikri umumlashtiriladi va xulosalar chiqariladi.

Delfi metodi quyidagi yo'nalishlarda samarali qo'llaniladi:

- *Geosiyosiy prognoz* – kelajakdagi xalqaro voqealar rivojini tahlil qilish (masalan, mintaqaviy nizolar, ittifoqlarning shakllanishi).

- *Xalqaro xavfsizlik masalalari* – qurolsizlanish, terrorizmga qarshi kurash strategiyalari yuzasidan ekspert baholarini olish.
- *Iqtisodiy va savdo siyosati* – xalqaro iqtisodiy aloqalar va geoiqtisodiy jarayonlar bo'yicha prognozlar yaratish.
- *Diplomatik strategiyalar* – davlatlararo muzokaralar va diplomatik tashabbuslarni ishlab chiqishda maslahat vositasi sifatida foydalanish.

Delfi metodining afzalliklari va kamchiliklari

Afzalliklari:

- a) Mutaxassislarning mustaqil fikrlari asosida sifatli prognoz qilish imkonini beradi.
- b) Anonimlik tamoyili tufayli ekspertlar kimligidan qat'i nazar, haqiqatga yaqin fikrlarni bildirishadi.
- c) Turli soha vakillarining bilim va tajribasini birlashtirishga yordam beradi.

Kamchiliklari:

- a) Natijalar mutaxassislarning subyektiv fikriga bog'liq bo'lib, obyektiv ilmiy mezonlar bilan cheklangan bo'lishi mumkin.
- b) Tahlil jarayoni uzoq davom etishi va bir necha bosqich talab qilishi mumkin.
- c) Ba'zan ekspertlar o'z fikrlarini qayta ko'rib chiqishdan bosh tortishlari mumkin.

Delfi tahlilga misol:

Savol: "Markaziy Osiyoda kelgusi 10 yil ichida iqtisodiy integratsiya qanday rivojlanadi?"

1. Ekspertlar tanlash:

Tadqiqot uchun quyidagi mutaxassislar jalb qilinadi:

- Iqtisodchilar (mintaqaviy iqtisodiy o'sish bo'yicha mutaxassislar)
- Xalqaro munosabatlar bo'yicha ekspertlar (Markaziy

Osiyo davlatlari o'rtasidagi diplomatik aloqalarni biladigan mutaxassislar)

- Xavfsizlik bo'yicha ekspertlar (siyosiy barqarorlik va xavfsizlik tahdidlarini baholovchilar)

2. Savollar shakllantirish:

Ekspertlarga quyidagi savollar taqdim etiladi:

1. Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi iqtisodiy integratsiya qanchalik tez rivojlanadi? Bu qaysi omillarga bog'liq?

2. Qaysi davlatlar eng faol ishtirokchi bo'ladi?

3. Eron, Xitoy va Rossiyaning ushbu jarayonga ta'siri qanday bo'ladi?

4. Qaysi sohalarda integratsiya ko'proq rivojlanadi (sanoat, energetika, transport, IT va h.k.)?

5. Ushbu jarayonni qanday xavflar to'xtatishi yoki sustlashtirishi mumkin?

3. Anonim baholash:

Ekspertlar yozma ravishda o'z javoblarini taqdim etishadi. Masalan:

Ekspert A: "Kelgusi 10 yil ichida Markaziy Osiyoda iqtisodiy integratsiya sezilarli darajada oshadi. O'zbekiston va Qozog'iston yetakchi rol o'ynaydi."

Ekspert B: "Rossiya va Xitoy ta'siri sezilarli bo'ladi, ammo Eronning roli cheklangan bo'lishi mumkin."

Ekspert C: "Eng ko'p rivojlanish transport va energetika sohasida bo'ladi, ammo siyosiy barqarorlik muhim rol o'ynaydi."

4. Natijalarni tahlil qilish:

Baholash natijalari umumlashtiriladi va ekspertlarga taqdim etiladi. Keyin, ular o'z fikrlarini qayta ko'rib chiqish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Masalan, **Ekspert B** boshqalarning fikrlarini ko'rib chiqib, o'zining dastlabki pozitsiyasini o'zgartirishi mumkin.

5. Yakuniy natijalar:

Iterativ jarayondan so'ng umumiy xulosalar shakllantiriladi:

- 1) Markaziy Osiyoda iqtisodiy integratsiya 2035-yil-gacha jadal rivojlanishi ehtimoli yuqori.
- 2) O'zbekiston va Qozog'iston ushbu jarayonda yetakchi bo'lib qoladi.
- 3) Eng katta investitsiyalar transport va energetika sohalariga yo'naltiriladi.
- 4) Xavfsizlik va siyosiy barqarorlik asosiy xavf omili bo'lib qoladi.

Bu misolda Delfi metodi xalqaro munosabatlarni bashorat qilish uchun qanday qo'llanilishi ko'rsatildi. Ekspertlar anonim fikr bildirganligi sababli, subyektiv ta'sir minimallashtirildi va natijalarning aniqligi oshdi. Ushbu metod aniq ma'lumotlarga asoslangan strategik qarorlar qabul qilishda samarali vosita hisoblanadi.

3. Xalqaro munosabatlarni prognozlashda ekstrapolyatsiya metodi

Ekstrapolyatsiya – bu mavjud tarixiy ma'lumotlar asosida kelajakdagi jarayonlar yoki tendensiyalarni prognoz qilish usuli. Ushbu metod xalqaro munosabatlarda uzoq muddatli strategiyalar, iqtisodiy va siyosiy jarayonlar rivojini oldindan taxmin qilish uchun qo'llaniladi.

Ekstrapolyatsiya metodini samarali qo'llash uchun quyidagi bosqichlar bajarilishi kerak bo'ladi:

1-bosqich. Ma'lumotlarni yig'ish

Bu bosqichda prognozlash uchun zarur bo'lgan tarixiy ma'lumotlar to'planadi. Manbalar sifatida rasmiy statistik ma'lumotlar, xalqaro tashkilotlar (BMT, Jahon banki, IMF), ilmiy tadqiqotlar, davlat ma'lumot bazalaridan foydalanish mumkin. Ma'lumotlarni prognozlash sohasiga qarab ko'rsatkichlar asosida saralash lozim bo'ladi. Masalan, iqtisodiy (YaIM o'sishi, eksport-import hajmi), siyosiy (barqarorlik indeksi, saylov natijalari), ijtimoiy (aholi o'sishi, ta'lim darajasi) ko'rsatkichla asosida.

2-bosqich. Ma'lumotlarni saralash va tahlil qilish.

Mazkur bosqichda noto'g'ri ma'lumotlar chiqarib tashlanadi yoki o'rniga analogik ma'lumotlar olinadi. Bunda ma'lumotlarni grafik shaklga keltirib, qanday yo'nalishda harakat qilayotganini ya'ni tendensiyalarni aniqlash kerak bo'ladi. *(Misol uchun O'zbekistonning YaIM o'sishi 2010-2024 yillarda 6-8% oralig'ida bo'lgani aniqlansa, bu doimiy o'sish tendensiyasini ko'rsatishi mumkin).*

3-bosqich. Ekstrapolyatsiya modellarini tanlash

Ekstrapolyatsiyaning turli modellarini tanlashda prognoz qilinayotgan jarayonning murakkabligi va ma'lumotlarning xususiyatlari hisobga olinadi.

1. Chiziqli ekstrapolyatsiya (Linear Extrapolation)

Bu usulda ma'lumotlar chiziqli regressiya modeliga asoslanib, kelajakdagi qiymatlar bashorat qilinadi.

♦ **Formula:**

$$Y=aX+b$$

Bu yerda:

Y – prognoz qilinayotgan qiymat

X – vaqt

a – regressiya tenglamasining koeffitsiyenti

b – boshlang'ich qiymat

Qo'llanilishi:

- Iqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi (YaIM o'sishi, inflyatsiya darajasi)

- Xalqaro savdo hajmini bashorat qilish

Misol: Agar Markaziy Osiyo mamlakatlarining o'rtacha iqtisodiy o'sish sur'ati 5% bo'lsa, keyingi 10 yilda o'rtacha YaIM 50% ga oshishi mumkin deb taxmin qilinadi.

2. Eksponential ekstrapolyatsiya (Exponential Extrapolation)

Ushbu model o'sish yoki pasayish jarayonlari tezlashib boradigan holatlar uchun ishlatiladi.

♦ **Formula:**

$$Y=Y_0e^{rt}$$

Bu yerda:

- Y_0 – boshlang'ich qiymat
- r – o'sish yoki pasayish tezligi
- t – vaqt o'zgaruvchisi
- e – natural logarifm asosi (2.718)

Qo'llanilishi:

- Aholi sonining o'sishini bashorat qilish
- Texnologik innovatsiyalar tarqalishini taxmin qilish
- Inflyatsiya va narxlar o'zgarishini aniqlash

Misol: Agar O'zbekiston aholisining o'sish sur'ati 1.6% bo'lsa, 2050 yilga borib aholi soni hozirgidan 40% ko'proq bo'lishi mumkin.

3. Harakatlanuvchi o'rtacha qiymatlar (Moving Average Model)

Bu modelda oldingi yillar ma'lumotlari bo'yicha o'rtacha qiymat olinib, kelajak prognoz qilinadi.

♦ Formula:

$$Y_t = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N Y_{t-i}$$

Bu yerda:

- Y_t – prognoz qilinayotgan yil uchun qiymat
- N – hisobga olinayotgan yillar soni
- Y_{t-i} – oldingi yillardagi qiymatlar

Qo'llanilishi:

- Xalqaro bozorlardagi barqarorlikni baholash
- Siyosiy reytinglarni prognozlash
- Valyuta kurslari dinamikasini tahlil qilish

Misol: O'zbekiston eksport hajmi so'nggi 5 yilda 12, 14, 15, 13, 16 mlrd dollar bo'lsa, kelgusi yil prognozi:

$$(12+14+15+13+16)/5=14$$

Demak, 2025 yilda eksport hajmi 14 mlrd dollar bo'lishi kutiladi.

4. Polinom ekstrapolyatsiya (Polynomial Extrapolation)

Bu model murakkabroq tendensiyalarni prognoz qilish

uchun ishlatiladi va tarixiy ma'lumotlarga ko'proq moslashadi.

♦ **Formula:**

$$Y = aX^n + bX^{(n-1)} + \dots + c$$

Bu yerda:

- n – polinom darajasi (odatda 2 yoki 3-darajali bo'ladi)
- a, b, c – hisoblangan koeffitsiyentlar

Qo'llanilishi:

- Siyosiy barqarorlik indeksini tahlil qilish
- Davlatlar o'rtasidagi harbiy va diplomatik munosabatlarning dinamikasini prognozlash

- Ijtimoiy jarayonlar rivojlanishini bashorat qilish

Misol: Agar xalqaro tashkilotlarning ishtirokchilari soni so'nggi yillarda 10, 12, 18, 25, 35 bo'lsa, kelajakda bu o'sish chiziqli emas, balki eksponentsial bo'lishi mumkin.

5. ARIMA modeli (Autoregressive Integrated Moving Average)

Bu ilg'or ekstrapolyatsiya modeli bo'lib, vaqt qatorlari ma'lumotlarini chuqur tahlil qilish va prognoz qilish uchun ishlatiladi.

♦ **Formula:**

$$Y_t = c + \sum \phi_i Y_{t-i} + \sum \theta_i \epsilon_{t-i} + \epsilon_t$$

Bu yerda:

- Y_t – prognoz qilinayotgan qiymat
- ϕ_i – avtokorrelyatsiya koeffitsiyentlari
- θ_i – harakatlanuvchi o'rtacha qiymatlar koeffitsiyenti
- ϵ_t – tasodifiy xatolik

Qo'llanilishi:

- Xalqaro neft va gaz narxlarini prognoz qilish
- Global siyosiy inqirozlarning ehtimolligini tahlil qilish
- Xalqaro moliyaviy bozorlarni bashorat qilish

Misol: Jahon bozorida neft narxlarini so'nggi 10 yillik dinamikasi asosida ARIMA modeli yordamida 2030 yilgacha prognoz qilinishi mumkin.

Ekstrapolyatsiya modellari xalqaro munosabatlarni tah-

lil qilish va prognozlashda muhim ahamiyatga ega. Eng oddiy usullar chiziqli va eksponential ekstrapolyatsiya bo'lsa, ARIMA kabi ilg'or modellar murakkab dinamik jarayonlarni aniqroq tahlil qilishga yordam beradi. Har bir modelning qo'llanishi prognoz qilinayotgan jarayonning xususiyatlariga bog'liq.

- 1) **Chiziqli model** – barqaror tendensiyalar uchun.
- 2) **Eksponential model** – tez o'zgaradigan jarayonlar uchun.
- 3) **Harakatlanuvchi o'rtacha model** – tendensiyalarni yumshatish uchun.
- 4) **Polinom modeli** – murakkab tendensiyalar uchun.
- 5) **ARIMA modeli** – murakkab va noaniq jarayonlar uchun.

Prognoz natijalari aniq bo'lishi uchun bir necha metodni solishtirish va kombinatsiyalash tavsiya etiladi.

4-bosqich. Tahlil natijalarini hisoblash

Bu bosqichda, tanlangan model bo'yicha kelajakdagi ko'rsatkichlar hisoblanadi. So'ngra, ma'lumotlar vizualashtiriladi (grafiklar, jadvallar yordamida).

Misol: O'zbekiston iqtisodiy o'sishining keyingi 10 yil uchun ekstrapolyatsiya qilingan prognozi quyidagicha bo'lishi mumkin:

Yil	YaIM o'sishi (%)
2025	6.2
2030	5.8
2035	5.5

4-bosqichda shuningdek natijalar baholanib, ayrim aniqliklar kiritiladi. Bu bilan prognozning ishonchliligi tahlil qilinadi. Bunda oldingi yillarning ma'lumotlari bilan taqqoslanadi. O'rtacha ko'rsatkichlar hisoblab chiqiladi.

Misol: Agar ekstrapolyatsiya modeli 2015-2020 yillardagi real natijalarni 90% aniqlikda bashorat qilgan bo'lsa, u 2030-yil prognozi uchun ham ishonchli bo'lishi mumkin.

5-bosqich. Xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish

So'ngi bosqichda ekstrapolyatsiya natijalariga asoslanib, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarga ta'siri baholanadi. Baholar asosida alternativ ssenariylar ishlab chiqiladi.

Misol: Agar prognoz O'zbekiston iqtisodiyotining 2030-yilgacha pasayishini ko'rsatsa, hukumat soliq siyosatini o'zgartirish yoki innovatsiyalarni rag'batlantirish bo'yicha choralar ko'rishi kerak bo'ladi.

Umuman olganda, ekstrapolyatsiya metodi xalqaro munosabatlarni prognozlashda samarali vosita bo'lsa-da, uni boshqa modellar (Delfi, o'yin nazariyasi) bilan birgalikda qo'llash tavsiya etiladi. Bundan tashqari, kutilmagan global o'zgarishlar (urushlar, pandemiyalar) modelning aniqligiga ta'sir qilishi mumkin.

Ekstrapolyatsiya metodidan foydalanish bo'yicha misol:
Markaziy Osiyoning 2035-yilgacha bo'lgan iqtisodiy o'sishini prognoz qilish

1-bosqich. Tarixiy ma'lumotlarni yig'ish

Dastlab, so'nggi 20 yil ichida Markaziy Osiyo mamlakatlarning YaIM (yillik o'sish foizi), eksport-import hajmi, xorijiy investitsiyalar hajmi kabi iqtisodiy ko'rsatkichlari o'rganiladi. Masalan:

Yil	O'zbekiston YaIM o'sishi (%)	Qozog'iston YaIM o'sishi (%)	Tojikiston YaIM o'sishi (%)
2010	8.2	7.3	6.5
2015	6.1	4.2	7.0
2020	5.8	3.6	7.5
2023	6.5	3.8	8.0

2-bosqich. Ma'lumotlarni tahlil qilish va tendensiyalarni aniqlash

Ma'lumotlar asosida har bir davlat uchun o'rtacha o'sish sur'ati aniqlanadi. Misol uchun, O'zbekistonning o'rtacha

o'sish sur'ati so'nggi 10 yilda 6% atrofida bo'lib, barqaror saqlanmoqda.

3-4-bosqichlar. Ekstrapolyatsiya qilish

Ushbu tendensiyalarga asoslanib, 2035-yilgacha bo'lgan prognoz tuziladi. Agar hozirgi o'sish sur'ati saqlansa, quyidagicha natijalar olinadi:

Yil	O'zbekiston YaIM o'sishi (%)	Qozog'iston YaIM o'sishi (%)	Tojikiston YaIM o'sishi (%)
2025	6.3	3.9	8.2
2030	6.1	4.0	8.5
2035	5.9	4.2	8.7

5-bosqich. Xulosalar shakllantirish

- **O'zbekiston:** Iqtisodiy o'sish sur'ati 6% atrofida bo'lib qolishi kutilmoqda.

- **Qozog'iston:** Energetika sektoriga bog'liq bo'lgani uchun iqtisodiy o'sish pastroq bo'lishi mumkin.

- **Tojikiston:** Infratuzilma va chet el investitsiyalari sabab o'sish sur'ati yuqori bo'lib qolishi mumkin.

Ekstrapolyatsiya qanchalik murakkab bo'lmasin, ushbu metodning ham bir qator cheklovlari mavjud. Xususan,

➤ Kutilmagan hodisalar ta'siri – pandemiya, urush, tabiiy ofatlar kabi omillar natijani o'zgartirishi mumkin.

➤ Siyosiy o'zgarishlar – hukumat siyosati yoki xalqaro sanksiyalar iqtisodiy tendensiyalarga ta'sir qiladi.

➤ Texnologik rivojlanish – innovatsiyalar iqtisodiy o'sishga yangi omillar qo'shishi mumkin.

Ekstrapolyatsiya usuli xalqaro munosabatlarda uzoq muddatli prognozlar tuzishda samarali bo'lishi mumkin. Biroq, bu metod faqat tarixiy ma'lumotlarga asoslanadi va tashqi omillarni oldindan ko'ra olmaydi. Shu sababli, uni boshqa prognozlash metodlari bilan birgalikda qo'llash tavsiya etiladi.

4. Ssenariylarni tuzish metodi

Bu metod hodisalarning ehtimoliy rivojlanishining ideal (ya'ni aqliy) modellarini shakllantirishdan iborat. Mavjud vaziyatni tahlil qilish asosida oddiy taxminlar bo'lgan va bu holda uning keyingi rivojlanishi va oqibatlari to'g'risida hech qanday tekshiruvdan o'tkazilmaydigan farazlar ilgari suriladi.

Ssenariylar tuzish metodi orqali:

- Xavflarni oldindan baholash;
- Siyosiy jarayonlar rivojlanishining turli variantlarini ko'rib chiqish;
- Qaror qabul qilishda ehtimoliy o'zgarishlarga tayyorlanish mumkin.

Ssenariylar tuzishning asosiy bosqichlari

Ssenariylar tuzish jarayoni bir necha bosqichlardan iborat bo'lib, har bir bosqich xalqaro munosabatlar dinamikasini to'g'ri baholashga xizmat qiladi.

1-bosqich: muammoni aniqlash

Dastlab, tahlil qilinayotgan masala yoki jarayon aniq belgilanadi. Bu bosqichda quyidagi savollarga javob topiladi:

- ✓ Qaysi xalqaro hodisa yoki jarayon prognoz qilinmoqda?
- ✓ Ushbu hodisa qaysi davlatlar yoki mintaqalarga ta'sir ko'rsatadi?
- ✓ Asosiy manfaatdor tomonlar kimlar?

Misol: Markaziy Osiyoda Xitoyning iqtisodiy ta'siri qanday rivojlanishi mumkin?

2-bosqich: muhit tahlili va asosiy omillarni aniqlash

Ushbu bosqichda xalqaro munosabatlarga ta'sir etuvchi ichki va tashqi omillar aniqlanadi.

Muhim omillar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- Geosiyosiy omillar (masalan, davlatlar o'rtasidagi ke-lishmovchiliklar)
- Iqtisodiy omillar (energiyaga bo'lgan talab, savdo munosabatlari)
- Ijtimoiy omillar (demografik o'zgarishlar, madaniy ta'sirlar)

→ Texnologik omillar (raqamli iqtisodiyot, sun'iy intellektning rivojlanishi)

Misol: O'zbekistonning YeOIga qo'shilishi qanday iqtisodiy va siyosiy natijalarga olib kelishi mumkin?

3-bosqich: asosiy noaniqliklarni aniqlash

Ssenariy tuzishda kelajakdagi asosiy noaniq omillarni aniqlash juda muhim. Noaniqlik deganda, xalqaro munosabatlarga ta'sir etuvchi lekin oldindan aniq bashorat qilish qiyin bo'lgan omillar tushuniladi.

Misol:

✓ AQSh va Xitoy o'rtasidagi raqobat qanday rivojlanadi?

✓ Rossiya va G'arb o'rtasidagi munosabatlar qanday bo'ladi?

✓ OPEC neft narxlarini qanday tartibga soladi?

4-bosqich: *alternativ ssenariylarni ishlab chiqish*

Har bir asosiy noaniqlik uchun bir nechta ehtimoliy ssenariy ishlab chiqiladi. Odatda, quyidagi uchta asosiy ssenariy yondashuvi qo'llaniladi:

1) *Optimistik ssenariy* – eng ijobiy rivojlanish modeli

2) *Pessimistik ssenariy* – eng salbiy natijalar ko'rib chiqiladi

3) *Realistik ssenariy* – eng ehtimoliy holat tahlil qilinadi

Misol:

1) *Optimistik ssenariy* – Markaziy Osiyo davlatlari Xitoy bilan barqaror iqtisodiy sheriklik o'rnatadi va bu mintaqaviy taraqqiyotga olib keladi.

2) *Pessimistik ssenariy* – Xitoy bilan iqtisodiy bog'liqlik ortishi tufayli davlatlarning siyosiy mustaqilligi zaiflasha boshlaydi.

3) *Realistik ssenariy* – Markaziy Osiyo davlatlari Xitoy bilan hamkorlikni davom ettiradi, lekin boshqa kuchlar bilan ham muvozanat saqlaydi.

5-bosqich: *Ssenariylarni baholash va strategik rejalashtirish*

Ushbu bosqichda tuzilgan ssenariylar real sharoitga mosligi baholanadi va strategik qarorlar qabul qilinadi.

- Qaysi ssenariy eng ehtimoliy?
- Noaniqliklarni kamaytirish uchun qanday chora-tadbirlar ko'rish kerak?
- Xalqaro tashkilotlar va davlatlar qanday choralar ko'rish lozim?

Misol: O'zbekiston Xitoyning "Bir kamar – bir yo'l" tashabbusida faol ishtirok etar ekan, iqtisodiy mustaqillikni saqlab qolish uchun G'arb davlatlari va boshqa xalqaro tashkilotlar bilan ham aloqalarni mustahkamlashi kerak bo'ladi.

Ssenariy tuzish metodining afzalliklari

✓ Moslashuvchanlik – turli noaniq sharoitlarda qaror qabul qilishga yordam beradi.

✓ Strategik rejalashtirish – uzoq muddatli siyosiy va iqtisodiy qarorlarni tayyorlash imkonini beradi.

✓ Risklarni baholash – noaniqliklarni oldindan tahlil qilish va xavflarni minimallashtirishga yordam beradi.

Umuman olganda, ssenariylar tuzish metodi xalqaro munosabatlarni prognozlashning eng samarali usullaridan biridir. U turli ehtimoliy holatlarni o'rganish orqali qaror qabul qiluvchilarga noaniq vaziyatlarga tayyorlanish imkonini beradi. Optimistik, pessimist va realistik ssenariylarni ishlab chiqish xalqaro munosabatlar dinamikasini aniq tushunish va mos strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Nazorat savollari:

1. Prognostik metod nima va u xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida qanday qo'llaniladi?
2. Xalqaro munosabatlar sohasida prognozlashning asosiy yondashuvlari qanday?
3. Ssenariy tahlili va ekspert baholash metodlari o'rtasidagi farqlar nimalardan iborat?
4. Ssenariylar tuzish tahlili qanday ishlaydi va xalqaro munosabatlarda qanday natijalar beradi?
5. Xalqaro munosabatlarda prognozlashning cheklavlari va asosiy muammolari nimalardan iborat?

8-MAVZU. KUZATUV (MONITORING), TAVSIFLASH, KOMPARAVISTIK VA BOSHQA METODLAR

Reja:

1. Kuzatuv monitoring metodi.
2. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda tavsiflash metodi
3. Komparavistik metodlar

Tayanch tushunchalar va iboralar: xalqaro munosabatlar, monitoring, tavsiflash metodi, kontekstual analiz, voqealar tasviri, qiyosiy tahlil, jarayonlar kechishi dinamikasi, komparavistika

1. Kuzatuv monitoring metodi.

O'z rivojlanishida zamonaviy siyosatshunoslik tobora ko'proq amaliy siyosiy texnologiyalarga murojaat qilmoqda, bu esa muayyan nazariy tushunchalarning asosi va tasdig'i (yoki tasdiqlanmasligi) bo'lib xizmat qiladigan muhim empirik materiallarni to'plash va qayta ishlash imkonini beradi.

Xalqaro va milliy darajadagi siyosiy jarayonlarni o'rganishda sotsiologiya va amaliy siyosatshunoslik chorrahasida shakllangan texnologiyalardan biri – *monitoring* metodi keng qo'llaniladi.

Siyosiy monitoring har qanday siyosiy hodisaning holati va rivojlanishini kuzatish, baholash va prognozlashda qo'llaniladigan metod hisoblanadi. Ko'pincha monitoring so'zi kuzatuv atamasi bilan almashtiriladi, bu aslida bir xil narsa. Monitoring bir martalik o'rganishni o'z ichiga olmaydi, balki ishlab chiqishda tahlil obyektni o'rganish imkonini beruvchi kuzatuvning ma'lum bir ketma-ketligini o'z ichiga oladi.

Ko'pincha siyosatchilar o'z takliflari va dasturlari bilan

murojaat qiladigan odamlarning ular bermoqchi bo'lgan ma'lumotlarni bilishmasligiga ishonib muloqotga kirishadi. Ko'p hollarda, bunday yondashuv o'z samarasini beradi. Odamlarning siyosiy xotirasi qisqa bo'lib, fuqarolarning aksariyati faqat so'nggi siyosiy voqealiklarga baho berilganda, bir lahzalik deb ataladigan siyosiy tahlil qurboni bo'lishadi.

Monitoring metodi asosidagi siyosiy tadqiqot obyekti sifatida siyosiy partiyalar, harakatlar va ularning yetakchilari, siyosiy voqealar (siyosiy ziddiyatlar, saylov kampaniyalari va boshqalar) tanlanishi mumkin. Siyosiy monitoring turli xil usullardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Masalan, siyosiy partiya reytingini kuzatish uchun so'rovlar, so'rovnomalar, ekspert baholari, matbuot materiallarini o'rganish, ushbu partiyaning asosiy siyosiy hujjatlari mazmun-mohiyatini, uning yetakchilari nutqlarini o'rganish, siyosiy tarjimai hollarini o'rganish va hokazolardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Monitoringni tashkil etishga kompleks yondashuv eng yaxshi natija beradi. Kompyuter texnologiyalaridan foydalangan holda tadqiqot imkoniyatlari, ayniqsa tizimlashtirish, axborotni qayta ishlash va ma'lumotlar bazalarini yaratish nuqtai nazaridan sezilarli darajada kengaytirilmoqda.

Monitoring bosqichlari o'rganilayotgan hodisaning rivojlanish mantig'idan kelib chiqadi. *Birinchi bosqichda* tadqiqot obyekti tanlanadi, maqsadlar ko'rsatiladi va kuzatishning xronologik doirasi aniqlanadi. Tadqiqot gipotezasini – kutilayotgan natijalarni to'g'ri aniqlash juda muhimdir. Boshidanoq gipoteza siyosatshunosga qiyosiy tahlil uchun material beradi va ko'plab ikkilamchi, bilvosita ma'lumotlarni kesib tashlaydi. *Keyinchalik*, axborot manbalarini, uni tizimlashtirish va qayta ishlash usullarini aniqlash va tasniflash kerak. *Yakuniy* materiallarning optimal shakli, mazmuni va chastotasini tanlash ham katta ahamiyatga ega.

Yuqoridagilarni ommaviy axborot vositalari materiallari asosidagi saylov kampaniyasining siyosiy monitoringi

misolida batafsil ko'rib chiqish mumkin. Ommaviy axborot vositalaridagi axborotlarni monitoring qilish – saylov uyushmasi va uning nomzodlarini (yoki mustaqil nomzodlarni) siyosiy va sotsiologik qo'llab-quvvatlashning faqat bir qismidir. Yo'nalish va tafsilot butun saylov kampaniyasining strategiyasi va taktikasi, shuningdek, saylov guruhi faoliyatining umumiy rejasi bilan belgilanadi. Shu bilan birga, siyosiy vaziyatni o'rganishning juda tor ko'rinadigan yo'nalishi, faqat ommaviy axborot vositalaridan (bosma va elektron) foydalangan holda, agar u to'g'ri tashkil etilgan, uzluksiz, har tomonlama va texnologik jihatdan tartibga solingan bo'lsa, muhim miqdordagi foydali, dolzarb ma'lumotlarni olish imkonini beradi, ularsiz saylov assotsiatsiyasining joriy ishi ham, saylovoldi tashviqoti natijalarini prognoz qilish ham mumkin emas.¹

Media makondagi axborotlar monitoringini *ikkita* asosiy yo'nalishga ajratish mumkin:

1) axborotni to'plash, uni birlamchi qayta ishlash, ommaviy axborot vositalaridagi muhim epizodlar haqida jamoa va nomzodlarni tezkor xabardor qilish. Ushbu sohada yakuniy ma'lumotni har 3-4 kunda bir marta berish tavsiya etiladi, lekin buni har kuni qilish ham mumkin;

2) asosiy yo'nalish – axborotlar massivini analitik qayta ishlash. Maqsad – saylovoldi vaziyatni dinamikada kuzatish, rivojlanishning mumkin bo'lgan yo'nalishlarini aniqlash, prognozlash, tavsiyalar tayyorlash. Yakuniy ma'lumot har hafta chiqariladi (tajriba shuni ko'rsatadiki, agar yakuniy tahliliy hujjatni tayyorlash muddati 2 haftadan oshsa, uning foydaliligi va samaradorligi keskin kamayadi).

Ommaviy axborot vositalarini monitoring qilish ishi odatda bir kishi tomonidan amalga oshirilmaydi, shuning uchun uni yakuniy mahsulotning vaqti va bir xilligi nuqtai nazaridan muvofiqlashtirish kerak.

¹ Общая и прикладная политология: Учебное пособие Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова – М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. - с.830

Media monitoringining eng muhim jihati – asosiy kuzatuv sarlavhalarini (sarlavha ro‘yxatini) shakllantirishdir. Saylovoldi tashviqotiga nisbatan ular saylov assotsiatsiyasi va jamoasi (shuningdek, potentsial raqiblar va ittifoqchilar) faoliyat sohalarining mumkin bo‘lgan maksimal sonini qamrab olishi kerak; samarali prognozni shakllantirish uchun “tayanch punktlari” bilan ta’minlash, markazda va mahalliy jamoaning faoliyati sifati to‘g‘risida operativ to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita ma’lumot olish (bu faoliyatni obyektiv kuzatish, tezkor javob berish va sozlash imkonini beradi).

Ommaviy axborot vositalari monitoringi bo‘limlarining nomlari, odatda, saylov kampaniyasini umumiy axborot bilan ta’minlashning asosiy yo‘nalishlariga – umumiy ma’lumotlar to‘plamidagi saylov birlashmasi va uning rahbarlari to‘g‘risidagi nashrlar soniga, belgilangan davr uchun ma’lumotlarning umumiy xususiyatlariga (salbiy, ijobiy, neytral, yarim ohanglar), ijtimoiy-iqtisodiy (markazda saylovoldi tashviqoti, okrug tomonidan taqdim etilgan) ko‘rsatkichlarga mos keladi. Ommaviy axborot vositalarining materiallari siyosiy vaziyatni (mahalliy va markaziy boshqaruv organlariga ishonch darajasi, siyosiy va jamoat tashkilotlari xatti-harakatlari, iqtisodiyotni boshqarish samaradorligi, normativ-huquqiy hujjatlarning qo‘llanilishi va boshqalar) o‘rganish, ommaviy axborot vositalarida aks ettirilgan jamoatchilik ongining yaxlit tuzilishini aniqlash imkonini beradi.²

Xalqaro munosabatlar murakkab va dinamik jarayonlar majmuini tashkil etadi. Ushbu jarayonlarni samarali tahlil qilish va bashorat qilish uchun monitoring metodi katta ahamiyatga ega. Monitoring – bu doimiy nazorat, kuzatish va tahlil jarayoni bo‘lib, u orqali xalqaro siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jarayonlarning rivojlanish tendensiyp-

² Общая и прикладная политология: Учебное пособие Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова – М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. - с.831

alari, o'zgarishlari va muhim ko'rsatkichlari doimiy ravishda o'lchanadi va baholanadi³.

Monitoring metodining tarkibiy qismlari

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda monitoring metodining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

1. Indikatorlar va ko'rsatkichlar:

a) siyosiy indikatorlar: davlatlararo diplomatik aloqalar, saylov natijalari, siyosiy barqarorlik indeksi, inson huquqlari holati.

b) iqtisodiy indikatorlar: YaIM, savdo balansi, valyuta kurslari, investitsiyalar hajmi, inflatsiya darajasi.

c) ijtimoiy indikatorlar: Aholi o'sishi, ish bilan bandlik, ta'lim darajasi, sog'liqni saqlash ko'rsatkichlari.

d) xavfsizlik va strategik indikatorlar: Harbiy xarajatlar, qurollanish, mintaqaviy xavfsizlik indeksi, terorchilik tahdidlari.

Bu indikatorlar monitoring jarayonida muhim o'zgarishlarni kuzatish va tahlil qilish imkonini beradi.

2. Ma'lumotlar manbalari

Monitoring uchun zarur ma'lumotlar turli manbalardan olinadi. Xususan:

a) Rasmiy hukumat hisobotlari: Davlat statistika idoralari, milliy banklar, hukumat veb-saytlari.

b) Xalqaro tashkilotlar hisobotlari: BMT, Jahon banki, OECD, IMF, UNESCO.

c) O'zbekiston va mintaq bo'yicha mustaqil tahlil institutlari va ilmiy markazlar nashrlari.

d) Axborot texnologiyalari va sensorlar orqali to'planagan real vaqt ma'lumotlari: IOT, telekommunikatsiya, on-layn platformalar (masalan, global xavfsizlik monitoring tizimlari).

³ Bryson, J. M. (2018). Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations: A Guide to Strengthening and Sustaining Organizational Achievement. John Wiley & Sons.

3. Tahlil usullari

Yig'ilgan ma'lumotlar asosida monitoring natijalari quyidagi usullar yordamida tahlil qilinadi:

- Statistika tahlil: Trend, regressiya, korrelyatsiya va boshqa statistik usullar.
- Sifatli tahlil: Siyosiy diskurs tahlili, ekspert baholari, kontent-analiz.
- Vizualizatsiya: Grafiklar, diagrammalar, heatmaplar yordamida natijalarni taqdim etish.

Bu usullar monitoring natijalarini yanada aniqroq tushunishga va strategik qarorlar qabul qilish jarayonini qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.⁴

Monitoring metodini qo'llash bosqichlari

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda monitoring metodini samarali qo'llash uchun quyidagi bosqichlar bajariladi:

1-bosiqch. Ma'lumotlarni yig'ish.

- a) Manbalarni aniqlash: Rasmiy statistika, xalqaro tashkilotlar hisobotlari, mustaqil tahlil institutlari.
- b) Ko'rsatkichlarni belgilash: Tahlil qilinayotgan jarayonlar uchun muhim indikatorlarni tanlash.
- c) Real vaqt ma'lumotlarini yig'ish: Onlayn platformalar va sensor tizimlari orqali doimiy ma'lumot oqimini ta'minlash.

2-bosiqch. Ma'lumotlarni tahlil qilish va kuzatish

- a) Statistika tahlil usullaridan foydalanish: O'zgarish tendensiyalarini aniqlash, o'rtacha qiymatlar, dispersiya va regressiya tahlilini o'tkazish.

⁴ Kaplan, R.S. and Norton, D.P. (2001) The Strategy-Focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment. 1st Edition, Soundview Executive Book Summaries, Harvard Business School Press, Concordville, 148-159. https://www.uaservice.com/pdf/The_Strategy-Focused_Organization.pdf

<http://dx.doi.org/10.1108/sl.2001.26129cab.002>

b) Trendlarni vizualizatsiya qilish: Grafiklar va diagrammalar yordamida o'zgarishlarni kuzatish.

c) Sifatli tahlil: Ekspert baholari va kontent-analiz usullaridan foydalanish.

3-bosqich. Natijalarni baholash va xulosalarni shakllantirish chiqarish.

a) Tahlil natijalarini interpretatsiya qilish: aniqlangan natijalar asosida kelajakdagi tendensiyalarni bashorat qilish.

b) Strategik tavsiyalar ishlab chiqish: Natijalarga asoslanib, xalqaro munosabatlar siyosatini shakllantirish bo'yicha tavsiyalar berish.

c) Doimiy monitoring jarayonini yangilash: Ma'lumotlar oqimi va tahlil natijalarini muntazam yangilab turish, yuzaga kelgan o'zgarishlarga moslashish⁵.

Monitoring metodining afzalliklari va qo'llash bilan bog'liq cheklovlar

Afzalliklari:

☺ **Doimiy nazorat va tezkor javob:** Xalqaro jarayonlarning har doim kuzatib borilishi, kutilmagan o'zgarishlarga tezkor javob berish imkoniyati.

☺ **Moslashuvchanlik:** Har xil indikatorlar va manbalar yordamida turli sohalarni tahlil qilish.

☺ **Strategik rejalashtirish:** Monitoring natijalari asosida uzoq muddatli strategiyalarni ishlab chiqish va xavflarni kamaytirish.

Qo'llash bilan bog'liq cheklovlar:

☹ **Ma'lumotlarning to'liq emasligi:** Ba'zi manbalar da ma'lumotlar yetarli yoki aniq bo'lmasligi mumkin.

☹ **Resurslar talab qilishi:** Doimiy monitoring tizimi yaratish va uni boshqarish uchun moliyaviy va texnik resurslar talab etiladi.

☹ **Noaniqliklar:** Global siyosiy va iqtisodiy sha-

⁵ <https://unctad.org/annualreport/2019/Pages/index.html>

roitlarning tez o'zgarishi monitoring natijalarining aniqligiga ta'sir qilishi mumkin.

☹ Tahlil metodlarining murakkabligi: Statistika va sifatli tahlil usullarini to'g'ri qo'llash uchun yuqori malakali kadrlar kerak bo'ladi ⁶.

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda monitoring metodi jarayonning doimiy kuzatilishi, ma'lumotlar yig'ilishi va ularning tahlili orqali xalqaro jarayonlarning dinamikasini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu metod qaror qabul qiluvchilarga real vaqt rejimida ma'lumotlar taqdim etadi, shuningdek, xavf-xatarlarni aniqlash va strategik rejalashtirish imkoniyatini oshiradi. Monitoring tizimini samarali tashkil etish orqali davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'z siyosiy va iqtisodiy strategiyalarini yanada optimallashtirishlari mumkin. Shu bilan birga, monitoring metodining cheklovlarini inobatga olib, boshqa prognozlash usullari bilan kombinatsiyalash tavsiya etiladi.

2. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda tavsiflash metodi

Xalqaro munosabatlar murakkab, ko'p o'lchovli va doimiy o'zgarib turuvchi jarayonlar majmuini tashkil etadi. Ularning tahlili esa ko'pincha sifatli (qualitative) va miqdoriy (quantitative) usullarni qo'llashni talab qiladi. Ushbu jarayonda **tavsiflash metodi** (*descriptive method*) muhim o'rin tutadi. Tavsiflash metodi – bu hodisalarni, jarayonlarni, tuzilmalarni va ularning xususiyatlarini batafsil, sistematik va aniq shaklda ifodalash orqali ularni tahlil qilish va tushunishga yordam beruvchi tadqiqot usulidir⁷.

⁶ Kaplan, R.S. and Norton, D.P. (2001) *The Strategy-Focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment*. 1st Edition, Soundview Executive Book Summaries, Harvard Business School Press, Concordville, 148-159. https://www.uaservice.com/pdf/The_Strategy-Focused_Organization.pdf

<http://dx.doi.org/10.1108/sl.2001.26129cab.002>

⁷ Ragin, C.C. (2008) *Redesigning Social Inquiry: Fuzzy Sets and Beyond*.

Tavsiflash metodi tahlil qilinayotgan fenomenlarni yoki voqealarni aniq va to'liq tasvirlashga qaratilgan. Uning asosiy maqsadi o'rganilayotgan hodisaning kontekstini aniqlash va kelajakdagi tahlil-prognozlar uchun asos yaratishdan iborat. Ushbu maqsadga erishishda tavsiflash metodidan foydalanishda quyidagi bosqichlardan iborat tahlilni amalga oshirish lozim bo'ladi:

1) Faktlarni to'plab, tizimli tarzda ifodalash. Bunda, qaysi voqea, jarayon yoki tuzilmaning qanday o'zgarishlarga uchraganligini, ularning vaqt davomida qanday rivojlangani aniqlanadi.

2) Obyektivlikni ta'minlash, ya'ni tadqiqotchilar tomonidan shaxsiy yondashuvdan qochish, mavjud faktlarni neytral tarzda bayon etish.

3) O'rganilayotgan hodisaning kontekstini aniqlash. Mazkur asosiy bosqichda tahlilchi tarixiy, siyosiy, iqtisodiy va madaniy omillarni hisobga olgan holda hodisani kengroq kontekstda ko'rib chiqadi.

4) Kelajakdagi tahlil va bashoratlar uchun asos yaratish. Bunda tahlilchi tomonidan tavsiflash metodidan olingan natijalar asosida keyingi tahlil metodlaridan (masalan, bashoratlash, ssenariylarni ishlab chiqish) foydalanish mumkin.

Xalqaro munosabatlar sohasida tavsiflash metodi davlatlar, xalqaro tashkilotlar, harbiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar kabi ko'plab elementlarni o'z ichiga olgan holda ularni aniqlik bilan ko'rsatishda qo'llaniladi⁸.

Tavsiflash metodi asosan sifatli tahlil usuli sifatida qaraladi. U real voqealikni va ularning murakkabligini so'z va tushunchalar yordamida ifodalaydi. Bu yondashuv tahlil qilinayotgan hodisalarni chuqurroq tushunishga, ularn-

University of Chicago Press, Chicago and London. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226702797.001.0001>

⁸ Johan Galtung. A Structural Theory of Imperialism // Journal of Peace Research Volume 8, Issue 2

<https://doi.org/10.1177/002234337100800201> <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/002234337100800201>

ing o'zaro bog'liqligini, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashga xizmat qiladi.

Tavsiflash jarayoni aniq tuzilishga ega bo'lib, quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

Birinchi bosqichda rasmiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar, intervyular, arxiv materiallari va boshqa manbalardan ma'lumot to'planadi.

Ikkinchi bosqichda muhim faktlar, hodisalar va ularning xususiyatlari aniqlanadi.

Ma'lumotlarni kategoriyalarga ajratish, ularning vaqt davomida qanday o'zgarishini va o'zaro aloqalarini aniqlash ishlari *uchinchi bosqichda* amalga oshiriladi.

So'ngi bosqichda olingan ma'lumotlar asosida umumiy tendensiyalar, xulosalar va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tavsiflash metodining xalqaro munosabatlarning quyidagi yo'nalishlarda qo'llash mumkin

Geosiyosiy voqealarni tahlil qilish:

Masalan, Sharq va G'arb o'rtasidagi siyosiy va iqtisodiy munosabatlarning o'zgarish jarayonlarini tahlil qilishda tavsiflash metodi yordamida:

- Davlatlararo diplomatik munosabatlar,
- Savdo va investitsiya oqimlari.
- Xalqaro tashkilotlarning roli kabi omillar batafsil tavsiflanadi.

Bu yondashuv orqali tahlil qilinayotgan hodisaning tarixiy konteksti, siyosiy qarorlar va ularning oqibatlari aniq ko'rsatiladi.

Xalqaro xavfsizlik tizimini tahlil qilish:

Xalqaro xavfsizlik masalalarini o'rganishda, masalan, qurollanish tarqalishi yoki mintaqaviy inqirozlar paytida, tavsiflash metodi yordamida:

- Harbiy xarajatlar,
- Siyosiy va iqtisodiy bosimlar,

- Xalqaro ittifoqlar va ularning strategik ahamiyati kabi omillar tizimli tarzda tasvirlanadi.

Bu yondashuv qaror qabul qiluvchilarga hodisalar rivojlanishini chuqurroq tushunishga yordam beradi⁹.

Tavsiflash metodining afzalliklari va cheklovlari

Afzalliklari

1) Voqeaning barcha asosiy jihatlarini, jumladan, tarixiy, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy omillarni hisobga olish imkonini beradi.

2) Tadqiqotda shaxsiy fikrlar kamroq aks etib, aniq faktlar va ma'lumotlarga asoslanadi.

3) Voqeaning atrof-muhitini va uning o'zaro aloqalarini to'liq ko'rsatadi.

Cheklovlari

1) Ba'zan voqealarni tavsiflashda subyektivlik omili yuzaga kelishi mumkin.

2) Tavsiflash metodi asosan sifatli tahlil usuli bo'lgani uchun, ba'zi holatlarda miqdoriy ko'rsatkichlarni tahlil qilish qiyin bo'lishi mumkin.

3) Murakkab xalqaro jarayonlarni to'liq tasvirlash uchun ko'p omillar va ma'lumotlarni hisobga olish zarur, bu esa tahlil jarayonini murakkablashtirishi mumkin.

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda tavsiflash metodi hodisalar, jarayonlar va ularning o'zaro bog'liqliklarini chuqur va tizimli tarzda tasvirlash imkonini beradi. Ushbu metod siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning kompleksligini ochib berishda muhim vosita bo'lib, kelajakdagi strategik rejalashtirish va qaror qabul qilish uchun mustahkam asos yaratadi. Shuningdek, tavsiflash metodi boshqa tahlil usullari (masalan, ekstrapolyatsiya, ssenariylar tuzish) bilan birgalikda qo'llanganda, xalqaro munosabatlar jarayonlarini yanada aniq va to'liq tushunish imkoniyatini beradi.

⁹ Waltz, K. (1979). Theory of international politics. Reading, MA: Addison-Wesley. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1084153>

3. Komparavistik metodlar

Komparavistika (lotincha “*comparativus*” – “*qiyoslash*”) ikki xil ma’noda qo’llaniladigan tushuncha: qiyosiy tarixiy metod va mustaqil ilmiy fan sifatida. Qiyosiy metod deganda tevarak-atrofni idrok etish usuli tushuniladi, u qiyosiy-tarixiy metod, analogiya usulidan foydalanishga asoslangan.

Qiyosiy-tarixiy usul taqqoslash orqali tarixiy hodisalardagi, turli ijtimoiy-madaniy tizimlardagi umumiy va o’ziga xoslikni aniqlash, ularning o’xshashlik va farqlari darajasini aniqlash, shuningdek rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash, madaniyat, din, falsafa va boshqa sohalarida namoyon bo’lgan qadriyatlar farqlari va birligini tavsiflash imkonini beradi. Mustaqil ilmiy fan sifatida komparavistika ilmiy fanlar, jumladan, falsafa, tilshunoslik, adabiyot, huquqshunoslik, pedagogika, siyosatshunoslik va boshqa ilmiy sohalar doirasidagi alohida yo’nalishlar asosida va ular doirasida rivojlanadi.

Komparavistika eng umumiy ma’noda ijtimoiy, gumanitar va tabiiy fanlar majmuasi bo’lib, ularning mavjudligining asosiy usuli va shakli taqqoslashdir.

Aksariyat qiyosiy olimlar ushbu yo’nalishning asosiy vazifasini – “o’rganilayotgan hodisalardagi umumiy va o’ziga xoslikni, shuningdek, ushbu o’xshashlik va farqlarning sabablarini aniqlash, umumiy nazariy farazlarni ilgari surish va ularning empirik tasdig’ini” ajratib ko’rsatishadi.

Turli fan sohaları vakillari, qoida tariqasida, komparavistika deganda o’zlari tanlagan sohani tushunadilar. Ko’rsatilgan barcha yo’nalishlar uchun eng keng tarqalgani falsafiy komparavistika bo’lib, qiyosiy yondashuvning mazmunli tarkibiy qismini va uning uslubiy mazmunini belgilaydi.

Komparavistikaning asosiy yo’nalishlari

Falsafiy komparavistika falsafa sohalaridan biri bo’lib, uning predmeti Sharq va G’arb falsafiy merosi ierarxiyasining (tushunchalari, ta’limotlari, tizimlari) turli darajalarini qiyoslashdan iborat. Falsafiy komparavistika atamasi 1899-yilda hind madaniyatshunosi B.Seal tomonidan kirit-

ilgan, biroq haqiqiy qiyosiy falsafiy tadqiqotlar shu vaqtgacha olib borilgan edi. Falsafiy komparavistika doirasidagi zamonaviy tadqiqotlar nafaqat Sharq va G'arb falsafiy merosini qiyoslash, balki boshqa yondashuvlarni ham ochib beradi.

Adabiy komparavistika (qiyosiy adabiyotshunoslik) zamonaviy filologiyaning yetakchi yo'nalishlaridan biri bo'lib, u butun dunyo adabiyoti va madaniyatidagi "umumiy ijtimoiy-madaniy integratsiya" va "gumanistik globallashuv" jarayonlarini aks ettiradi va turli darajadagi genetik aloqalar va tipologik bog'lanishlarni aniqlashni o'z ichiga oladi o'ziga xos adabiy jarayonga ega bo'lgan o'ziga xos milliy adabiyot sohasi"¹⁰ hisoblanadi.

Yuridik komparavistika (qiyosiy huquqshunoslik) yuridik fanlar doirasidagi tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib, unda davlatchilik, huquq va qonunchilikni qiyosiy huquqiy o'rganish, ularni konstruktiv taqqoslash asosida "zamonaviy dunyo davlat va huquqiy tizimlarining shakllanishi, rivojlantirishi va faoliyat ko'rsatish jarayonlari ko'rib chiqiladi, qiyosiy huquq fanining asosiy tushunchalari va muammolari o'rganiladi, uning ahamiyati va mohiyati ochib beriladi"¹¹.

Pedagogik komparavistika – zamonaviy pedagogikaning dunyoning turli mamlakatlari va mintaqalarida ta'lim, tarbiya va o'qitish xususiyatlarini qiyosiy kontekstda o'rganadigan yo'nalishidir¹².

Siyosiy komparavistika – siyosatshunoslikning yo'nalishlaridan biri bo'lib, u qiyosiy usulni qo'llashga asoslanadi, va u orqali turli siyosiy hodisalar va kategoriyalarni tizimlashtirilgan taqqoslashlar amalga oshiriladi, ular o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash va tushuntirish, bu mavjud

¹⁰ Г. Т. Гарипова, Э. Ф. Шафранская. Сравнительное литературоведение. Современные тенденции русской литературной компаративистики. – Владимир: Изд-во ВЛГУ, 2022.

¹¹ В. В. Оксамытный. Юридическая компаративистика. – М.: UNITY, 2017. – 431 с.

¹² Е. В. Андриенко. Сравнительная педагогика: учебное пособие. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2016. – 209 с.

nazariyalar va yondashuvlarni batafsil tekshirish, shuningdek, yangilarini ishlab chiqish imkonini beradi¹³.

Komparavistikaning rivojlanishi

Ayrim fanlar doirasidagi komparavistika notekis rivojlandi – ayrim sohalar o'tgan asrlarda o'rganilgan bo'lsa (masalan, qiyosiy tilshunoslik), boshqalari so'nggi o'n yilliklarda faol rivojlana boshladi (masalan, falsafiy komparavistika). Aynan shuning uchun ham komparavistika rivojlanishining davrlashtirish va xronologiyasini uning har bir alohida yo'nalishi nuqtai nazaridan ochib berish to'g'ridir.

Shu bilan birga, XX asrning ikkinchi yarmida ushbu yondashuvni qo'llash turli fan sohalarida ayniqsa faol bo'lganini va 21-asr boshidan globallashuv jarayonlarining kengayishi sharoitida qiyosiy tadqiqotlar, natijada qiyosiy metodlar hamma joyda qo'llanila boshlaganini ta'kidlash lozim. Ayrim mualliflar to'g'ri ta'kidlaganidek, “qiyosiy tadqiqotlar muammosi hozirda, birinchi navbatda, qiyosiy tilshunoslik, qiyosiy adabiyotshunoslik, qiyosiy huquqshunoslik, qiyosiy siyosatshunoslik va sotsiologiya, iqtisoddagi qiyosiy tadqiqotlar, qiyosiy pedagogika, qiyosiy boshqaruv, qiyosiy mintaqashunoslik, tarixiy qiyosiy tadqiqotlar, qiyosiy kommunikatsion ta'lim va qiyosiy dinshunoslik doirasida ancha keng muhokama qilinmoqda. Falsafiy komparavistika bo'yicha tadqiqotlar sezilarli darajada faollashdi”¹⁴.

Qiyosiy yondashuvning xususiyatlari

Qiyosiy yondashuvning quyidagi xususiyatlarini ajratib ko'rsatish mumkin¹⁵:

¹³ Миронюк М. Г. Сравнительная политология. Энциклопедия Фонда знаний Ломоносов. Фонд знаний «Ломоносов» (28 сентября 2020).

¹⁴ Колесников А. С. Философская компаративистика: Восток-Запад: учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Ст.-Петербур. ун-та, 2004.

¹⁵ Котенко В.П. Компаративистика – новое направление методологии анализа научной деятельности и развития науки // Библиосфера: журнал. – 2007. – № 3. – С. 21-27.

- An'anaviy tarixiy va falsafiy g'oyalar bilan solishtirganda fanning o'ziga xosligi haqidagi g'oya bu jihatni soya-da qoldiradi. Qiyosiy yondashuv turli xalqlarda fan rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari, uning o'ziga xosligi va o'ziga xosligi faktini tushunishni o'z ichiga oladi.

- Assotsiatsiyalar bo'yicha taqqoslash, ilmiy tadqiqot faoliyatining rasmiy ravishda majburiy mezonlari (muvofigligi, yangiligi, nazariy va amaliy ahamiyati va boshqalar) me'yorlarini rad etgan ijodiy falsafiy ruhni erkin ifodalash. Bunday qiyosiy tadqiqotlar faqat o'zining sezgi, iste'dodi va bilimdonligiga tayanadigan muallifning zimmasidadir. Taqqoslashning gnoseologik tabiati bu holda olim faoliyatining, ilmiy faoliyatining tabiati bilan belgilanadi, bu esa uni chayqovchilikning eng oddiy shakli sifatida belgilaydi.

- Ilmiy voqelikning qiyosiy tahlili yondashuvlar tizimini o'z ichiga oladi, ularning asosiylari analitik va sintetikdir.

Qiyosiy tadqiqotlarning zamonaviy fandagi o'rne

Qiyosiy tadqiqotlarning rivojlanishi klassik fanning intizomiy yondashuvidan farqli o'laroq, zamonaviy postklassik fanning fanlararo yondashuvini aks ettiradi.

Zamonaviy qiyosiy tadqiqotlar alohida sohalar doirasida ko'proq rivojlanmoqda; Shu bilan birga, bu sohalarda erishilgan natijalar umuman fan sifatida qiyosiy tadqiqotning doktrinal mazmuni uchun yetarlidir. Komparavistika – bu V.P.Kotenko tomonidan taklif qilingan jamoaviy kontsepsiya bo'lib, "fanni o'rganish doirasida ijtimoiy, gumanitar, tabiiy va texnik fanlarning bilim tizimlarining transdisiplinar metodologiyasini yaratish, bilim va bilishning barcha sohalarini taqqoslashni ta'minlash"dan iborat ilmiy yo'nalishni belgilash¹⁶.

¹⁶ Котенко В.П. Компаративистика - новое направление методологии анализа научной деятельности и развития науки // Библиосфера : журнал. – 2007. – № 3. – С. 21-27.

Qiyosiy tadqiqotlar, shuningdek, har bir fanning turli usullari va predmetlarini tavsiflash va tegishli fanlarni rivojlantirishning umumiy tendentsiyalarini izlash orqali ilmiy sohalarning haddan tashqari avtonomligi (har bir fan bo'yicha aniq bilimlarning ularning o'zaro ta'sirisiz to'planishi, dunyoning yaxlit manzarasi g'oyasining yo'qolishiga olib keladi) muammosini hal qilishni ko'radi.

Qiyosiy metod, boshqa ilmiy metodlar singari, o'ziga xos tuzilishga ega. Qiyosiy tadqiqot o'tkazish uchun asos uchta komponentni o'z ichiga oladi: obyekt va subyekt – taqqoslanadigan hodisalar; taqqoslash usuli va analitik protseduralar; qiyosiy tavsif¹⁷.

Umuman olganda, qiyosiy tadqiqotlar alohida ilmiy yo'nalishlar doirasidagi tadqiqotlarning metodologik asosi sifatida ham, ilmiy bilishning universal va samarali usuli sifatida ham fanlar o'rtasidagi yaqin aloqani ta'minlovchi va fanlararo aloqalarni mustahkamlash imkoniyatini beruvchi katta imkoniyatlarga ega.

Nazorat savollari:

1. Kuzatuv (monitoring) metodi nima va u xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida qanday qo'llaniladi?
2. Tavsiflash (deskriptiv) metodi qanday ishlaydi va uning afzalliklari nimada?
3. Komparativistik metodning mohiyati nimadan iborat va u qaysi holatlarda samarali qo'llaniladi?
4. Monitoring va tavsiflash metodlarini qo'llash jarayonida qanday muammolar yuzaga kelishi mumkin?
5. Xalqaro munosabatlarni o'rganishda bir nechta metodlardan birgalikda foydalanishning ahamiyati qanday?

¹⁷ обанова А.Д. Компаративизм как направление анализа исторических процессов // Синергия Наук. – 2018. – № № 30. – С. 2306-2310

9-MAVZU. XALQARO MUNOSABATLARGA OID MUAMMOLAR BO'YICHA TADQIQOTLARGA JALB ETILGAN MANBA VA ADABIYOT BILAN ISHLASH

Reja:

1. Tadqiqot olib borishda ilmiy adabiyotlardan foydalanish zarurati
2. Ilmiy adabiyotlar bilan ishlash tartibi
3. Ilmiy adabiyotlar bilan ishlash usullari
4. Ilmiy manbalar tuzilishi

Tayanch tushunchalar va iboralar: mavzuga oid manbalar, ilmiy adabiyot, ma'lumotlar doirasini chegaralash, manbaalarni tanqidiy o'rganish, guruhlashtirish, tasniflash.

Ilmiy adabiyot – bu olimlarning ixtisoslashgan ishlari, muallifning asosli tadqiqotlari bo'lib, unda ilgari surilgan farazlar, nazariyalar, faktlar asosli isbotlangan. Ilmiy adabiyotga ilmiy ma'ruzalar, maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar, mualliflik tezislari kiradi.

1. Tadqiqot olib borishda ilmiy adabiyotlardan foydalanish zarurati

Ilmiy adabiyotlar bilan ishlash o'z tadqiqotining yo'nalishi va xususiyatlarini malakali va uslubiy jihatdan to'g'ri aniqlash imkonini beradi. Tuzilishi yoki xususiyatlariga ko'ra o'xshash hodisa yoki jarayonni o'z tadqiqot predmeti sifatida tanlagan olimlarning ishlarini o'rganish nazariya va metodologiyaning muammoli yo'nalishlarini aniqlashga hamda o'ziga xos noyob tadqiqotlarini shakllantirishga yordam beradi.

Axborot ma'lumotlari amaliy tadqiqotlarni amalga oshirishda asosiy element hisoblanadi. Ma'lumotlarni olish va

qayd etish mezonlari tadqiqotning tabiati bilan chambarchas bog'liq bo'lsa-da, ularning sifatini aniqlash uchun bir qator standart shartlar mavjud. Ma'lumotlar xilma-xil, mazmunli va o'ziga xos bo'lishi kerak. Bu shuni anglatadiki, ular kuzatishning faqat bitta jihatiga taalluqli bo'lishi mumkin emas, masalaning mohiyatiga daxldor bo'lmagan ma'lumotlarni istisno qila olmaydi va predmet xususiyatlarini aniq qayd eta olmaydi. Ularning tegishliligi va rasmiy manbaga tegishliligi, shuningdek, ushbu ma'lumotlar ilmiy axborot aylanishiga birinchi marta kiritilmoqdam yoki boshqa tadqiqotlarda shakllanganmi, muhim rol o'ynaydi.

Axborot ma'lumotlarining tarkibi va tipologiyasini aniqlash sharoitida ma'lumotlarni olishning turli usullarini o'z ichiga olgan birlamchi va ikkilamchi axborot o'rta-sidagi farqlar alohida rol o'ynaydi. Shunday qilib, suhbatlar, voqealarning hujjatli yozuvlari va matbuot mazmunini tahlil qilish shaklida olingan ma'lumotlar tadqiqot muallifi tomonidan to'plangan birlamchi ma'lumotlar toifasiga kiradi. Ikkilamchi ma'lumotlar, masalan, ikkinchi darajali ma'lumotlar, birinchi navbatda, boshqa mualliflarning ishlaridan yoki ekspert so'rovlaridan "chiqarib olinadi". Ammo ko'pincha tadqiqot muallifi keyinchalik umumlashtirilgan va tartiblangan xususiyatlar bilan ishlash uchun birlamchi ma'lumotlarni mustaqil ravishda qayta ishlaydi.

To'g'ridan-to'g'ri aniq tadqiqot maqsadlari uchun to'plangan va yuqori darajadagi o'ziga xoslik bilan tavsi-flangan birlamchi va ikkilamchi ma'lumotlar tahliliy ish uchun ideal sharoitdir. Biroq, siyosatshunoslar yoki xalqaro munosabatlar bo'yicha mutaxassislar uchun mavjud bo'lgan ma'lumotlarning aksariyati faqat bilvosita ular olib borayotgan tadqiqotlar bilan bog'liq. Shu munosabat bilan, o'tkazilayotgan tadqiqot doirasida foydalanilganda har qanday faktik ma'lumotlar qo'shimcha ishlov berishni talab qiladi. Bunday ma'lumotlar turli xil shakllarda paydo bo'lishi mumkin, lekin odatda uning muhim qismi katta maxsus

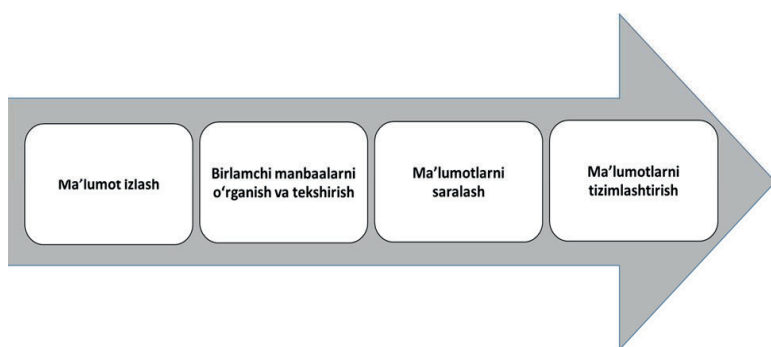
guruhlarga birlashtiriladi, ular odatda yig'ma ma'lumotlar deb ataladi. Analitik xulosalar uchun asoslilik darajasi har xil bo'lgan bir necha asosiy turdagi umumlashtirilgan ma'lumotlar mavjud: aholini ro'yxatga olish ma'lumotlari; statistika; tematik nashrlar materiallari; voqea haqida ma'lumot; ekspert baholashlari. Axborotning ishonchlilik darajasiga ko'ra ularni guruhlash shartli bo'lib, aholini ro'yxatga olish natijalarini birlamchi ma'lumotlar sifatida tasniflash imkoniyati mavjud. Bu ko'proq rasmiy va norasmiy materiallarning holatiga bog'liq. Biroq, tadqiqotchi har doim o'zi ishlayotgan ma'lumotlarning sifati uchun javobgardir va u yoki bu manbadan olingan umumiy ma'lumotlar foydasiga tanlov qiladi.

Birlashtirilgan ma'lumotlarning analitik imkoniyatlari undagi ma'lumotlarni birlashtirish, o'zgartirish yoki standartlashtirish orqali kuchaytirilishi mumkin. Tahliliy taqqoslashning har qanday turini o'tkazishda bunday qayta ishlash muqarrar. Standartlashtirish odatda o'lchov birligini quyidagi ifodaga aylantirishni o'z ichiga oladi: "boshqa o'zgaruvchining birligi uchun bitta o'zgaruvchining ma'lum bir soni" (masalan, joriy yil davomida mintaqa aholisining ma'muriy organlarga murojaatlari soni) yoki boshqa o'zgaruvchining foiziga (Suriyadagi harbiy to'qnashuvlarning umumiy sonidagi terroristik hujumlarning ulushi). Ba'zan umumlashtirilgan ma'lumotlarni standartlashtirish aholining tabiiy o'sish sur'ati kabi ba'zi koeffitsientlarni yoki muhimlik darajasini hisoblashni o'z ichiga oladi. Ma'lumotlarni o'zgartirish va standartlashtirish operatsiyalarining texnik tomoni odatda oddiy arifmetik hisoblar va statistik protseduralardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Har xil turdagi ma'lumotlarni birlashtirish harakatlariga kelsak, bu yerda allaqachon amaliy modellashtirish elementlari haqida gapirish mumkin. Har holda, konsolidatsiyalangan ma'lumotlar bilan ishlash yuqori ijro intizomini va masalaga ijodiy yondashishni talab qiladi.

Shu bilan birga shuni unutmaslik kerakki, bilish jarayonining asosini ijtimoiy amaliyot tashkil etganligi uchun axborot manbai sifatida tahlil qilinadigan ma'lumotlar nafaqat maxsus tadqiqot materiallari, balki insonning ijtimoiy sohadagi faoliyatining barcha turlari asos bo'lishi mumkin. Shuning uchun tadqiqotchining shaxsiy kuzatishlari yoki baholashlari amaliy loyiha uchun axborot ta'minotiga mos kelishi mumkin. Amaliy loyiha ma'lumotlari majmuasini shakllantirish har yili axborotni tanlash va qayta ishlash bo'yicha tobora murakkab vazifalarni amalga oshirishni talab qiladi, bu faqat axborot texnologiyalari yutuqlari va ularni muayyan fan sohalarida qo'llash usullaridan bir vaqtning o'zida foydalanish bilan hal qilinishi mumkin.

2. Ilmiy adabiyotlar bilan ishlash tartibi

Ilmiy adabiyotlar bilan ishlashni bir nechta asosiy bosqichlarga ajratish mumkin:

1-rasm. Ilmiy adabiyotlar bilan ishlash bosqichlari

Adabiyot bilan ishlashda nimalarga e'tibor berish kerak?

Ilmiy adabiyotlar bilan ishlashda bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga e'tibor berish kerak. Muallifning malakasi

ilmiy adabiyotlar uchun muhim bo'lganligi sababli adabiyotlarni ixtisoslashtirilgan ilmiy saytlardan, ilmiy ma'lumotlar bazalaridan, ma'lumotlardan, ilmiy institutlar va oliy o'quv yurtlarining elektron kataloglari va kutubxonalaridan izlash maqsadga muvofiqdir.

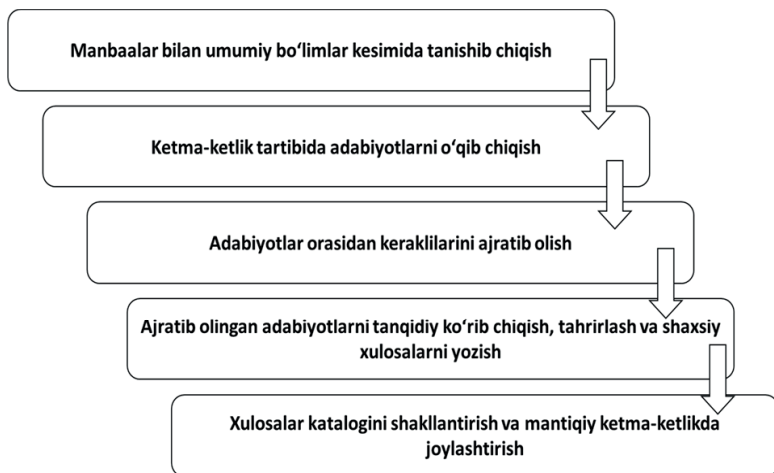
Ilmiy adabiyotlar bilan ishlashda maxsus atamalarning ma'nosini hisobga olish kerak. Ilmiy manbalarni o'qish tadqiqotchidan yuksak ilmiy leksikonni talab qiladi, bu esa mazmunni yetarli darajada baholash imkonini beradi.

Tadqiqot mavzusi bo'yicha manbalarni tanlashda ilmiy ishlar tor ixtisoslashgan mavzularda yozilishini hisobga olish kerak. Xususiyatlarni hisobga olish tadqiqotda kerakli materiallarni yanada samarali qidirish imkonini beradi. Qidirayotganda siz quyidagilardan foydalanishingiz mumkin:

- Kalit so'zlar va atamalar
- O'tkazilgan tadqiqot natijalari va ma'lumotlarini joylashtirish uchun ixtisoslashtirilgan ilmiy saytlarda ma'lumotlar. Ilmiy ma'lumotlarning eng nufuzli ma'lumotlar bazalari: elektron kutubxonalar, Scopus, WoS, universitetlarning rasmiy veb-saytlari, ilmiy kompaniyalar va tashkilotlar, laboratoriyalar, OAK nashrlari va tematik ilmiy nashrlar (3-5 yil oldingi nashr qilingan materiallarni tadqiqotda asos yoki dalil sifatida hisobga olish tavsiya etilmaydi).

Ilmiy adabiyotlarni o'rganish tadqiqot predmetining murakkabligi va farqlanishini hisobga oladigan alohida yondashuvni talab qiladi. O'tkazilgan tadqiqot mavzusi va yo'nalishlari haqida umumiy tasavvurga ega bo'lish uchun umumiy, fundamental manbalardan adabiyotlar bilan ishlashni boshlash kerak va shundan keyingina qo'shimcha materiallarni o'rganish kerak.

Ilmiy adabiyotlarni o'rganishda siz quyidagi ketma-ketlikda ishlarni bajarishingiz mumkin:

2-rasm. Adabiyot bilan ishlash bosqichlari

3. Ilmiy adabiyotlar bilan ishlash usullari

Ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan manbalar bilan ishlashda ilmiy faktlar va ularni aniq mualliflar tomonidan muhokama qilish usullarini hisobga olish kerak. Ilmiy fakt bu aniqlangan qonuniyat asosida yotuvchi ishonchli ilmiy bilimdir. Faktlar aniq, ilmiy va ishonchli bo'lishi kerak. Ilmiy faktlarni tahlil qilish va tushunish bilan ishlash dalillar bazasiga tanqidiy yondashish va bildirilgan farazlarning haqiqatini tekshirishga asoslanishi kerak. Faktlarni tekshirish ilmiy faktga aylangan hodisaning manbasini aniqlashdan boshlanadi. Keyinchalik, ishonchlilik darajasi baholanadi va statistik ma'lumotlarning tahlili va faktni qayd etish amalga oshiriladi. Aniqlangan faktlarning ko'lami va tabiati baholanadi.

Manbalar bilan ishlashning samarali usullaridan biri – bu to'g'ri shakllangan bibliografik ma'lumotlardan qaydlar, ko'chirma va iqtiboslar to'plamini shakllantirishdir.

Ilmiy adabiyotlar bo'yicha qaydlar olish keyingi ishlarda foydalanish uchun qulay va tushunarli bo'lishi kerak. Qaydnomalar tadqiqotchining shaxsiy mulohazalari shakllanishi uchun yordamchi ekanini hisobga olinadigan bo'lsa, ularni shaxsiy qarashlardan kelb chiqqan holda shakllantirish maqsadga muvofiq. Buning uchun sahifani ikkiga bo'lish orqali qaydalrni shakllantirish qulay bo'ladi: chap tomonida – iqtiboslarni yoziladi, o'ng tomonida – shaxsiy fikr va izohlar yoziladi. Aynan shunday qaydnomalar tadqiqot rejasini tuzishda juda qimmatli bo'ladi.

Barcha iqtiboslar va qaydlar manba bilan ishlashni boshlash bosqichidanoq to'g'ri rasmiylashtirilgan kerak. Bu kelajakda manbadan foydalanishni soddalashtiradi va bibliografik ro'yxatni shakllantirishni tezlashtiradi.

4. Ilmiy manbalar tuzilishi

Ilmiy manbalar bilan ishlashda ularning juda o'xshash elementlardan iborat tuzilmasini sinchkovlik bilan o'rganib chiqish lozim. Bu manbaning tadqiqot mavzusiga mos kelishini darhol aniqlash imkonini beradi.

Ilmiy adabiyotlardan bilan tanishib chiqish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Matnda mavzu, gipoteza, kalit so'zlar va atamalar, tadqiqotning borishi va erishilgan natijalarni ajratib olish;
- o'z manfaatlarini asl manba bilan bog'lash, foydalanishning maqsadga muvofiqligini aniqlash;
- Tanqidchilarning fikrlari va boshqa tadqiqotlar natijalari bilan manba materiallarini diqqat bilan o'zaro tekshirish.
- Ishingiz uchun eng mos bo'laklarni tanlash.

Birinchi bosqichda referatni o'rganish kifoya, ammo keyinroq ilmiy ishni chuqurroq o'rganish, barcha fakt va dailillarni shu kabi mavzulardagi boshqa ishlar bilan solishtirish kerak.

O'z tadqiqotingizda ilmiy adabiyotlardan qanday foydalanish kerak?

Ilmiy adabiyotlarda mavjud bo'lgan ma'lumotlar sizning tadqiqotingiz uchun asos yoki mafkuraviy manba bo'lishi mumkin. Tadqiqot turi va ishning maqsadiga qarab, ilmiy birlamchi manbalardan turli xil foydalanish mumkin.

Referat yozishda siz manbani to'liq ko'rsatgan holda havolalar va bibliografik ro'yxatlarni formatlash qoidalariga rioya qilgan holda takrorlash va iqtiboslardan foydalanishingiz mumkin.

Ilmiy tadqiqotlar uchun manbalar chuqurroq o'rganishni talab qiladi. Yagona tizimni qurish, barcha manbalarni tizimlashtirish muhim ahamiyatga ega. Sistematika mantiq'i o'z rivojlanishini oqlashga olib kelishi kerak.

Mualliflikni ko'rsatmasdan oddiy nusxa ko'chirish (matnning o'zi ham, uning qismlari ham, g'oyalari, ish natijalari) ham qabul qilinishi mumkin emas va jazolanadigan harakatdir.

Nazorat savollari:

1. Xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida manba va adabiyotlar bilan ishlashning asosiy tamoyillari qanday?
2. Ilmiy tadqiqotlarda birlamchi va ikkilamchi manbalar o'rtasidagi farq nimada?
3. Xalqaro munosabatlarga oid muammolarni o'rganishda statistik ma'lumotlarning ahamiyati qanday?
4. Manbalarni tanlash va tahlil qilishda qanday yondashuvlar qo'llaniladi?
5. Noto'g'ri yoki ishonchsiz manbalar bilan ishlash qanday xatarlarga olib kelishi mumkin?

10-MAVZU. XALQARO MUNOSABATLARDA TIZIMLI VA QIYOSIY TAHLIL METODLARINI QO‘LLASH

Reja:

1. Xalqaro munosabatlarni tizimli tahlil qilish metodologiyasi
2. Qiyosiy tahlil metodologiyasi

Tayanch tushunchalar va iboralar:

Mavzuga oid manbalar, adabiyotlar va boshqa ma'lumotlar doirasini chegaralash, siyosiy kuchlar va obyektlarni qiyoslash

1. Xalqaro munosabatlarni tizimli tahlil qilish metodologiyasi

Tizimli tahlil uslubiy tadqiqotning muhim obyekti va eng tez rivojlanayotgan ilmiy yo'nalishlardan biridir. Unga ko'plab monografiya va maqolalar bag'ishlangan. Uning eng mashhur tadqiqotchilari: V.G.Afanasyev, L.Bertalanffi, I.V.Blauberger, A.A.Bogdanov, V.M.Glushkov, T.Xobbs, O.Konte, V.A.Kartashov, S.A.Kuzmin, Yu.G.Markov, R.Merton, M.Mesarovich, T.Parsons, L.A.Petrushenko, V.N.Sadovskiy, M.I.Setrov, G.Spenser, V.N.Spitsnadel, Y.Takahara, V.S.Tyuxtin, A.I.Uemov, V.Chercmen, E.G.Yudin va boshqalar.

Hozirgi kunda xalqaro maydondagi jarayonlarni tahlil qilishning barcha usullari orasida tizimli tahlil yetakchi hisoblanadi va uni boshqa barcha usullar birlashgan umumiy tahlil sifatida izohlash mumkin.

Shu bilan birga, har doim tizimli tahlil texnologiyalari haqida savol tug'ilganda, amaliyotda tizimlarni tahlil qilishning intellektual texnologiyalari mavjud emasligi sababli bir qator qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Turli mamlakatlarda tizimli yondashuvni qo'llash bo'yicha ma'lum tajriba mavjud. Shunday

qilib, tizimli tahlilning texnologik rivojlanishiga tobora ortib borayotgan ehtiyoj bilan tavsiflangan muammoli vaziyat mavjud bo'lib, u juda yetarli darajada ishlab chiqilmagan.¹⁸

Vaziyat nafaqat tizimni tahlil qilish uchun intellektual texnologiyalar ishlab chiqilmaganligi, balki tizimli tahlilning o'zini tushinishda juda umumiy yondashuvlar shakllanganligi bilan ham og'irlashadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib tizimli tahlilni quyidagi bosqichlarga bo'lgan holda tushunish va amalga oshirish taklif etiladi:

Bosqich-lar	Bosqich-dagi asosiy maqsad	Bosqichda foydalanish tavsiya etiladigan tahlil usullari	Erishilishi lozim bo'lgan natijalar
Tadqiqot obyektni tizim sifatida bilish	Asosiy tushunchalarni shakllantirish	Axborot yig'ish, bilish usullari, kontent tahlil, tarixiy tahlil,	Obyekt va uning predmetini o'rganish hamda yagona bir tizim shakliga keltirish
Tizimlash-tirish	Muammoni tushunish va vazifalar belgilash	Axborotni tahlil qilish usullari, qiyosiy tahlil, analiz, sintez, ivalent tahlil, SWOT va boshqalar	Muammoni shakllantirish va uni tahlil usullari orqali ko'rib chiqish. Tadqiqot obyektni yagona tizim shakliga keltirish

¹⁸ Ю. П. Сурмин. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – 368 с. <https://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin/52.html>

Tizimli tahlilni model-lashtirish	Tizimli tahlil modelini yaratish va model elementlari o'rtasidagi aloqalani baholash	Modellash-tirish usullari	Tizimli tahlilning to'liq miqyosli modelini shakllantirish, tizim elementlari o'rtasidagi aloqalarni baholash, birlamchi natijalarni shakllan-tirish
Tizim diagnos-tikasi	Shakllan-tirilgan tizim diag-nostikasi	Diagnostika usullari, kognitiv xaritalash, Case study usuli, bixevioristik usul va boshqalar	Tizimning tuzilishi va funktsiyalarida normadan chetlanishlarni aniqlash
Tizimni baholash	Tizimni baholash asosida yakuniy xulosalarni shakllan-tirish	Baholash usullari, monitoring	Tizimli tahlilning yakuniy xulosalarini shakllantirish, natijalarni baholash

Shuni ta'kidlash kerakki, bugungi kunda xalqaro munosabatlarning turli sohalarida tizimli tahlildan foydalanilmaydigan soha yo'q. Shu bilan birga, u obyektlar va boshqaruv jarayonlarini o'rganishning samarali usuli sifatida ko'riladi. Shu bilan birga, xalqaro munosabatlarda aniq muammolarini hal qilishda tizimli tahlilni qo'llash me'yorlari to'liq shakllanmagan. Ya'ni, tahlil qilishda keng foydalaniladi ammo yechimlarni amaliyotga qo'llashda tizimli texnologik sxemalarning yetishmasligi mavjud. Bir so'z bilan aytganda tizimli tahlil hozirda xalqaro munosabatlarda qarorlaning ijrosini ta'milashda rivojlangan amaliy mexanizm emas, balki jiddiy texnologik yordamga ega muhtoj o'sib borayotgan aqliy faoliyat maxsulidir.

Tizimli tahlil metodologiyasi tamoyillar, yondashuvlar, tushunchalar va o'ziga xos usullarning ancha murakkab va xilma-xil to'plamidir. Uni to'li tushunish uchun, uning asosiy tarkibiy qismlarini ko'rib chiqish lozim.

Tamoyillar deganda kognitiv faoliyatning asosiy, boshlang'ich qoidalari tushuniladi, ular ilmiy bilimlar yo'nalishini ko'rsatadir, ammo aniq haqiqatni ko'rsatmaydi, bular kognitiv jarayon uchun ishlab chiqilgan va tarixiy umumlashtirilgan talablardir¹⁹. Tamoyillarni asoslash uslubiy kontsepsiyani qurishning dastlabki bosqichidir.

Tizimli tahlilni asosiy tamoyillari va talablariga quyidagilar kiritiladi: elementarizm, universal bog'liqlik, rivojlanish, yaxlitlik, tizimlilik, optimallik, ierarxiyaviylik, rasmiylik, me'yoriylik va maqsadni belgilash. Quyidagi jadvalda tizimli tahlili nuqtai nazaridan ularning xususiyatlari ochib beriladi:

19 Ю. П. Сурмин. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУПИ, 2003. – 368 с. <https://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin/52.html>

Tizimli tahlil tamoyillari va talablari	Xususiyati
Elementarizm	o‘zaro bog‘langan elementar komponentlar to‘plam shaklida berilishi
Universal bog‘liqlik	Tizimning obyektlar va hodisalarning universal o‘zaro ta‘sirining ko‘rinishi sifatida ishlashi
Rivojlanish	Tizimlar paydo bo‘lish, shakllanish, yetuklik yoki quyiga qarab rivojlanish xususiyatiga ega dinamik hodisa ekani
Yaxlitlik	Har qanday obyekttni, tizimni ichki yaxlit tizim sifatida ko‘rib chiqish
Tizimlilik	Obyektlarni tizim sifatida ko‘rib chiqish, ya‘ni ketma-ket va qayta ta‘sir aloqaga ega elementlar va birikmalar sifatida tizimlashtirish
Optimallik	Har qanday tizimni qaysidir mezon nuqtai nazaridan eng yaxshi ishlaydigan holatga keltirish
Ierarxiya-viylik	Tizimni bir-birga bo‘ysunuvchi elementlardan iborat obyekt sifatida ko‘rish
Rasmiylik	Hajmidan qat‘iy nazar har qanday tizim mavjud rasmiy modellar, jumladan, rasmiy mantiqiy, matematik, kibernetik va boshqalar bilan ifodalanishi mumkin.
Me‘yoriylik	Har qanday tizimni qandaydir me‘yoriy tizim bilan solishtirilsagina tushunish mumkinligi
Maqsadni belgilash	Har qanday tizim ma‘lum bir mukammalikka intiladi, bu tizimning maqsadi bo‘lib xizmat qiladi

Tizimli tahlilning metodologiyasi, agar uning nazariy asoslarini ajratib ko‘rsatmasa, to‘liq bo‘lmagan bo‘lar edi.

Nazariya nafaqat haqiqatni aks ettirish, balki uni aks ettirish usuli, ya'ni. uslubiy vazifani bajaradi. Shu asosda tizim nazariyalari tizim uslubiy majmuasiga kiritiladi. Tahlilga ta'sir qiluvchi eng muhim tizimli tahlil nazariyalari quyidagi jadvalda keltiriladi.

t/r	Yondashuvlar	Mualliflar	Yondashuv tafsifi
	Umumiy tizimlar nazariyasi	A.A.Bogdanov, L.Bertalanffi, M.Mesarovich, V.Ross Ashbi, A.I.Uemov, V.S.Tyuxtin, Yu.A.Urmantsev va boshqalar.	• Tizimlarning kontseptual apparatini shakllantirish • Fiksial nazariyani yaratishga urinish • Har qanday xarakterdagi tizimlarning ishlashi va rivojlanishining umumiy qonuniyatlarini aniqlash
	Strukturizm	K.Levi-Straus, M.P.Fuko, J.Lakan, R.Bart, L.Goldman, A.R.Redkliff-Braun va boshqalar.	• Madaniyatda mavjud bo'lgan tuzilmalarni aniqlash • Ma'naviy madaniyat obyektlarining paydo bo'lishi, tuzilishi va faoliyati mantiqini aniqlash uchun inson faoliyatining turli yo'nalishlarini o'rganishda ijtimoiy-strukturaviy usullardan foydalanish. • Tizim osti tizimlarni ajratish va tahlil qilish – so'zlar va elementlar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash usullari

	Funktsionalizm	G.Spenser, T.Parsons, B.Malinovski, R.Merton, N.Luhmann, K.Xempel, C.Mills va boshqalar.	• O‘z-o‘zini tartibga solish va tizimni moslashtirishga xizmat qiluvchi funktsiyalarni kuzatilishi mumkin bo‘lgan oqibatlar sifatida aniqlash • Funktsional ehtiyojlarni o‘rganish va ularni tuzilmalar bilan ta’minlash • Tizim elementlarining yashirin funktsiyalarni va disfunktsiyalarni aniqlash • Tizimlarning moslashuvi va o‘zini o‘zi boshqarish muammolarini o‘rganish
	Strukturaviy funksionallik	R.Beyls, R.Makayver, R.Merton, T.Parsons, N.Smelser, E.Shils va boshqalar.	• Tizimlarning muvozanat va o‘z-o‘zidan tartibga solinishi funksiyalari • Jamiyatda instrumental va funksional ratsionallikning mavjudligi • Jamiyat tizim sifatida texnik, iqtisodiy, kasbiy va tabaqalanish tuzilmalariga egaligi

	Tizim-kiber-netik nazariyalar	N.Wiener, V.Ross Ashby, R.Ackoff, St.Bir, V.M.Glushkov va boshqalar.	• Umumiy nazorat qonunlarini aniqlash • Tizimlarning o'z-o'zini nazorat qiluvchi, maqsadli, boshqaruv xarakteri • To'g'ridan-to'g'ri va teskari salbiy va ijobiy fikrlarning mavjudligi • Boshqaruv jarayonlari axborotni qayta ishlash jarayonlari sifatida qaraladi • Avtomatik tartibga solish nazariyasi • Axborot nazariyasi • Optimal boshqaruv nazariyasi • Algoritmalar nazariyasi • Kimyoviy, texnik, iqtisodiy va boshqalarning shakllanishi
	Tizimlarning matematik nazariyalari	M.Mesarovich, L.V.Kantarovich, V.S.Nemchinov va boshqalar.	• To'plamlar nazariyasi, mantiq, matematik dasturlash, ehtimollar nazariyasi va statistikaga asoslangan tizimlarning matematik ta'riflari. • Tizimlarning tuzilishi, funktsiyalari va holatlarining matematik tavsiflari

	Sinergetika	I.I.Prigojin, G.Xagen	• Har qanday tabiatdagi tizimlarda o'z-o'zini tashkil etish jarayonlarini o'rganish • Murakkab chiziqli bo'lmagan tizimlarning muvozanatsiz holatlardagi xatti-harakatlarini strukturalarning o'z-o'zidan shakllanishi bilan tushuntirish. • Tizimning rivojlanishida dinamik tartibsizlik va tebranishlarning roli • Xaos sharoitida tizimlarni rivojlantirishning turli usullari mavjudligi
--	-------------	--------------------------	--

Bundan kelib chiqadiki, tizimlar nazariyasi bir necha yo'nalishda rivojlanmoqda. Ijtimoiy fanlarda tizimli tahlilning umumiy nazariyasi kabi yo'nalish amalda tugadi. Uning o'rniga, strukturalizm va strukturaviy funksionalizm, tizim-kibernetik va matematik nazariy-yondashuvlar ishlab chiqildi. Hozirgi vaqtda eng istiqbolli yo'nalish – bu sinergetika bo'lib, u hayotning postindustrial dinamikasiga o'tish sharoitida odamlar tez-tez duch keladigan statsionar bo'lmagan tizimlar uchun tushuntirish beradi.

Yondashuvlarning xilma-xilligi tizimli tahlilning tarkibiy qismlarini ishlab chiqish uchun qulay zamin bo'lib xizmat qiladi. Zero e'tiborli jihati shundaki, tizimli tahlil tarkibiy qismlarining aniq tasniflari xalqaro munosabatlar fanida hali aniq ishlab chiqilmagan.

Ko'pincha tizimli tahlilning tarkibiy qismlari undagi usullarga yoki turli xil tanlangan yondashuvning o'ziga xos xususiyatlariga qarab belgilanadi. Ammo, yondashuvdan

qat'iy nazar tizimli tahlilning umumiy tarkibiy qismlarini ajratib ko'rstish mumkin. Quyida barcha turdagi tizimli tahlilning tarkibiy qismlari beriladi:

Tarkibiy qism	Tarkibiy qism turlari/ xususiyatlar	Tavsifi
Maqsad	Nazariy	Analitik faoliyat tadqiqot faoliyati sifatida tuziladi, olingan natijalar fanda qo'llaniladi
	Amaliy	Analitik faoliyat amaliy faoliyatning o'ziga xos turi bo'lib, olingan natijalar amaliyotda qo'llaniladi
Tahlil yo'nalishi	Ta'riflovchi yoki tavsiflovchi	Tizim tahlili tuzilishdan boshlanadi va vazifa va maqsadga o'tadi.
	Konstruktiv	Tizimni tahlil qilish uning maqsadi bilan boshlanadi va funktsiyalar orqali tuzilishga o'tadi
Tahlil usullari	Sifat	Tizimni sifat xossalari, xarakteristikalarini nuqtai nazaridan tahlil qilishga qaratilgan usullar
	Miqdoriy	Tizimni rasmiy yondashuv nuqtai nazaridan tahlil qilish, xususiyatlarni miqdoriy ifodalashga qaratilgan usullar

Tanlangan davr (vaqt)	Retrospektiv	O‘tmishdagi tizimlarning tahlili va ularning o‘tmish va tarixga ta’sirini aniqlash nuqtai-nazardan
	Joriy (vaziyat)	Hozirgi sharoitda tizimlarni tahlil qilish va ularni barqarorlashtirish nuqtai-nazardan
	Prognostik	Kelajakdagi ehtimoliy vaziyatlarni tahlil qilish va ularga erishish yo‘llari nuqtai-nazardan
Tahlil xususiyati	Strukturaviy	Strukturaviy elementlar tahlili (iyerarxik)
	Funktsional	Tizimning funktsiyalarini tahlil qilish, uning ishlash samaradorligini aniqlash
	Strukturaviy-funktsional	Tuzilishi va funktsiyalarini, shuningdek ularning o‘zaro bog‘liqligini tahlil qilish
Shkala	Makrotizim	Tizimni o‘z ichiga olgan kattaroq tizimlardagi o‘rni va rolini tahlil qilish
	Mikrotizim	Berilgan tizimni o‘z ichiga olgan va berilgan tizimning xususiyatlariga ta’sir qiluvchi tizimlarni tahlil qilish

Tahlil sohasi	Umumiy	Tizimlarning umumiy nazariyasiga asoslanib, umumiy tizimlilik nuqtai nazaridan amalga oshiriladi
	Maxsus	Tizimlarning maxsus nazariyalariga asoslanib, tizimlarning o'ziga xos xususiyatini hisobga oladi
Tizimli tahlil hayotining aksi	Hayotiy	Tizimning hayotini, uning hayot yo'lining asosiy bosqichlarini tahlil qilishni o'z ichiga oladi
	Genetik	Tizim genetikasi, evoyutsiyasi hamda merosi tahlili

Ushbu tasnif tizimli tahlilning har bir o'ziga xos turini tashxislash imkonini beradi. Buning uchun tasniflashning barcha asoslarini o'rganish lozim bo'ladi. Shundagina, ishlatiladigan tahlil turini tanlash imkoni bo'ladi.

2. Qiyosiy tahlil metodologiyasi

Qiyosiy tahlil – bu kuchli va umumiy vosita bo'lib, u har qanday mamlakatdagi siyosiy jarayonlar va ulardagi o'zgarishlarni mavjud reallik, tushunchalar hamda har qanday siyosiy tizim oldidagi maqsadlarga mos ravishda anglash va tavsiflash imkoniyatlarini kengaytiradi. U shuningdek, siyosiy tizimlar va munosabatlar bo'yicha umumiy nazariyalarni yaratishga yordam beradi. Bu esa o'z navbatida, davlat va jamiyat institutlarining turli mamlakatlardagi faoliyat tajribasi bilan solishtirib, har qanday siyosiy nazariyalarni tekshirib ko'rish imkoniyatini yaratadi.

Shuningdek, ta'kidlash joizki, siyosiy muammolar va

jarayonlarni tadqiq etishda metod sifatida qiyosiy tahlil hozirgi kunda mamlakatimiz siyosatshunolari tomonidan juda kam qo'llaniladi. Buning sabablari ko'p. Ba'zilar, G'arb olimlari tomonidan keng qo'llaniladigan metodlarni to'liq shaklda har qanday mamlakatning siyosatshunosligiga tatbiq etish mumkin emas, deb hisoblashadi. Ammo bu faqat qisman to'g'ri. Bugungi kunda bunday vaziyat shunday rivojlanib, bir tomondan, sosiologiya, iqtisod, tarix va boshqa fanlardan olingan turli metodlarni o'z ichiga olgan G'arb siyosatshunosligi o'zining o'ziga xos, noto'g'ri xususiyatlariga ega bo'lib, ularni o'z milliy an'analari bor boshqa davlatlarda, masalan, O'zbekistonda qabul qilish qiyin. Boshqa tomondan, turli davlatlarning tajribasini solishtirishning murakkabligi shu sohadagi harakatlarni muhimligini belgilaydi, chunki agar turli davlatlarning tajribasi, siyosatlari, siyosiy tizimlari, siyosiy rejimlari va h.k. solishtirilmas ekan, murakkab muammolar bilan duch kelayotgan davlatlar tarixdan yoki boshqa davlatlar tajribasidan biron narsa ola olmaydi. Shunday ekan, siyosatda xalqaro munosabatlarni qiyosiy tahlil metodini keng qo'llash zarurati mavjud.

Biroq, ushbu metodni siyosiy tahlillarda yetarlicha qo'llanmasligining asosiy sababi uning nazariy va metodologik jihatdan yetuk rivojlanmaganligi hisoblanadi. Bu muammoni ko'rsatib, Moskva Davlat Universiteti siyosatshunoslik bo'limi professori N.I.Bochkar shunday degan edi: "Siyosatshunoslikni rivojlantirishdagi muhim muammolar orasida metodologiya muammolarini alohida ajratib ko'rsatish lozim. Metod nazariyaning o'zi yaratilishi va rivojlanishi uchun zarurdir. Afsuski, bizning adabiyotda siyosatshunoslik metodologiyasiga yetarlicha e'tibor berilmaydi. Bir qator o'quv qo'llanmalarda unga juda kam joy ajratiladi. Ya'ni, metodologiyaning butun tizimli tushunchasi emas, faqat qo'llanilayotgan metodlar ro'yxati beriladi xolos".²⁰

²⁰ Сморгунув Л.В. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. – СПб., 1999. С.-21.

Shuningdek, qiyosiy tahlil metodi sodir bo'lyotgan siyosiy jarayonlarni tushuntirish va ularni ko'proq obektiv tarzda tahlil qilishga yordam beradi. Uning ilmiy tadqiqotlari, milliy davlatchilikning o'ziga xosligini hisobga olgan holda, dunyoning turli mamlakatlarida to'plangan demokratik huquqiy davlat qurilishi bo'yicha ijobiy tajribaning qo'llanilishiga hissa qo'shadi.

Qiyosiy tahlil metodining uzoq tarixiy an'analari bor. Uni qadimgi yunon filosofi Aristotel faol qo'llagan bo'lib, u o'z oldida ma'lum bo'lgan 158 ta davlat-polisning siyosiy tuzilishini o'rganib chiqqan²¹. Hozirgi kunda ushbu metod tasviriy funksiyadan (nima? qayerda? qachon?) sababiy aloqalarni tushuntirish va aniqlashga (qanday? nima uchun? nega?) o'tish imkoniyatini beradi.

Qiyoslash inson ongining barcha asoslaridan biri bo'lib, shuningdek, ilmiy tadqiqotning muhim metodologik poydevori hisoblanadi. O'z tajribasini boshqa millatlar tajribasi bilan qiyoslash o'z mamlakatining siyosiy tizimini takomillashtirish va rivojlantirish istiqbollarini belgilashda foydali bo'ladi. Boshqa davlatlar siyosatini o'rganish siyosiy alternativ va rivojlanish yo'llarining keng spektrini ko'rish imkoniyatini beradi, o'z siyosiy hayotimizdagi kuchli va zaif tomonlarni ochib beradi va siyosat imkoniyatlariga bo'lgan tushunishimizni sezilarli darajada kengaytiradi.

Zamonaviy siyosatshunoslikning XIX asrning ikkinchi yarmidagi ko'plab namoyondalari qiyosiy tahlil usuliga umid bog'laganlar. Tarix ularning umidlari xatoligini isbotlamagan. Hozirgi zamongi qiyosiy siyosatshunoslik, ehtimol, G'arbda eng rivojlangan tadqiqot yo'nalishlaridan biri bo'lib, kuchli metodologik va metodik instrumentalarga hamda mustahkam nazariy asosga ega.

Qiyosiy tahlil metodologiyasi zamonaviy jahon siyosatshunosligidagi asosiy yo'nalishlardan biriga aylanib bormoqda. Afsuski, milliy siyosatshunoslikda qiyosiy tahlil metodi

²¹ Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. – М., 1983.

hali yetuk rivojlanmagan. Ammo, jahon siyosatshunosligida bu sohani yetarlicha asosli tarzda o'rganishgan.

Ba'zi olimlar, masalan, R.Makridis, B.Braun, G.Almond, G.Pauell, T.Makki, D.Marsh²² siyosiy jarayonlar, tizimlar va rejimlarni o'rganishda ushbu metoddan foydalanib, turli millat va xalqlarning iqtisodiyotlari, madaniyatlari va an'analari solishtirib, o'z mamlakatlari uchun optimal siyosiy tizim turini topishga intilganlar. Boshqa nazariyotchilar esa jarayonlar va siyosiy tizimlar o'rtasidagi farqlarni tushuntirishga harakat qilib, siyosiy (konstitusion) rejimlarni totatilitarizm bilan, ikkipartiyali demokratik davlatlarni ko'ppartiyali davlatlar bilan, barqaror hukumatlarni beqaror hukumatlar bilan solishtirishgan.

Siyosatshunoslikda qiyosiy tahlil metodiga oid nazariy tadqiqotlarni mashhur amerikanlik tadqiqotchilar – B.G. Petters, R.X.Chilkott, D.B.Manxeym va R.K.Rich ishlarida uchratish mumkin²³.

Hozirgi kunda qiyosiy tahlil umumiy bilish yo'nalishi sifatida namoyon bo'lmoqda. Turli jarayonlar, faktlar, elementlar, tuzilmalar va hodisalarni solishtirib, tadqiqotchi ular orasidagi umumiy yoki farqli jihatlarni aniqlashga harakat qiladi. Qiyosiy tahlil bilish usuli sifatida solishtirish o'rganilayotgan fenomenlarda umumiy va o'ziga xos jihatlarni aniqlash usuli hisoblanadi. Agar esa qiyoslash qanday amalga oshirilishi yoki qanday talablar asosida amalga oshirish kerakligi savoli ko'tarilsa, bu yerda ko'plab muammolar yuzga keladi.

²² Almond G.A, Powell G.B. Comparative Politics Today. – 5th ed. Harper Collins Publishers, New York, 1992.; Macridis R., Brown B. Comparative Politics. Notes and Readings. Homewood, III: Dorsey Press, 1961.; Mackie T., Marsh D. The Comparative Method // Theory and Methods in Political Science. D. Marsh, G. Stoker (eds.), London: Macmillan Press LTD, 1995.

²³ Мангейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования. – М., 1997.; Роналд Х.Чилкот. Теории сравнительной политологии. – М., 2001.; B.Guy Peters. Comparative Politics: Theory and Methods: Theory and Methods (Basingstoke: Macmilan and N.Y: New York University Press). 1998.

Ushbu muammolardan biri – qiyoslanuvchanlik muammosidir. Uning mohiyati shundan iboratki, bir nechta ob'yektlarni o'rganishda doimo ularning bir-biri bilan qiyoslanishi mumkinmi degan savol tug'iladi. Masalan, E.Makintayr "Qiyosiy siyosatshunoslik mumkinmi?" nomli maqolasida bu savolga salbiy javob beradi, chunki u barcha jamiyatlar betakror ekanligi va har biri o'z ichida takrorlanmaydigan madaniy qadriyatlar, siyosiy amaliyotlar va institutlar ansamblidan iborat ekanligini ta'kidlaydi. Shuning uchun ulardan bir xil qiyoslanadigan elementlarni ajratishga har qanday harakat haqiqatni noaniqlashtiradi va xalqaro qiyoslashdan olinadigan xulosalarning qadr-qimmatini sezilarli darajada pasaytiradi. Ammo, *hatto bunday elementlarni ajratish xavfiga borilsa ham, turli jamiyatlarda bir xil sababiy aloqalarning mavjudligi kafolatlanmaydi, chunki bir xil natijalar butunlay har xil sabablar tufayli yuz berishi mumkin.*

Boshqa tadqiqotchilar (Dj. Mil, R. Makridis) boshqacha qarashni ilgari churishadi. Ya'ni, ularning fikriga ko'ra, xalqaro qiyosiy tahlil qilish mumkin, agar tanlangan davlatlar ko'p parametrlar bo'yicha (iqtisodiy, madaniy, tarixi va hokazolar asosida) bir xil yoki aks holda bir-biriga qarshi bo'lsa, farqlanuvchi va bir xil bo'lgan omillarni ajratib olish mumkin. Bunday holda qiyoslanuvchanlik butun mamlakatlarni emas, balki ularning alohida hududlarini solishtirish orqali ta'minlanishi mumkin. Qiyosiy tahlilni amalga oshiruvchi tadqiqotchi o'rganilayotgan bog'liqlikning bir xil tuzilmaviy kontekstlarini topish orqali emas, balki uning mazmunini solishtirish o'rniga solishtirish darajasini oshirish imkoniyatiga ega bo'ladi.

R. Makridisga ko'ra, qiyoslashda alohida abstraksiya kiritilishini talab qiladi, chunki aniq vaziyatlar va jarayonlar bir-biri bilan to'liq solishtirilishi mumkin emas²⁴. Demak, qiyoslash – bu ma'lum tip va tushunchalarni ajratib

²⁴ Macridis R., Brown B. Comparative Politics. Notes and Readings. Homewood, III: Dorsey Press, 1961.

ko'rsatish va bu jarayonda o'ziga xos, betakrorlik va individuallik bir hadga "buzilishi"ga olib keladi.

Qiyosiy tahlil usulining yana bir muhim muammosi – "vaziyatlar kam, o'zgaruvchilar ko'p" muammosidir. Uni mashhur olim A.Liypxart qayd etgan²⁵. Uning fikricha, dunyoda davlatlar soni cheklangan (ya'ni, vaziyatlar) ekanligi sababli, siyosiy tizimlarning barcha mumkin bo'lgan variantlari va, hatto, ularning elementlari tadqiqotchi uchun to'liq ochiq emas. Shu sababli, olim oldida bir qator murakkab savollar paydo bo'ladi. Bir tomondan, tadqiqotni yanada asosli qilish uchun u vaziyatlar sonini mumkin qadar oshirishi kerak va, shu bilan birga, o'zgaruvchilar sonini chegaralashga erishishi lozim. Boshqa tomondan, jamiyat hayoti cheksiz xilma-xil, shu sababli ajratib ko'rsatilishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchilar soni ham cheksizlikka intiladi. Bunda esa qaysilar aniqllovchi, qaysilar esa nazoratga olinmasligi kerakligi muammosi yuzaga keladi, chunki muayyan milliy kontekstlarda ular turli ahamiyatda bo'lishi mumkin.

Ushbu muammoni hal etish maqsadida, ba'zi olimlar mumkin qadar, holatlar sonini oshirish bilan birga kuzatilishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchilar sonini ongli ravishda chegaralashni taklif qiladi. Biroq, ko'p holatlarni tahlil qilish tadqiqotchini o'zgaruvchilarning tizim ichidagi o'zaro ta'sirini yetarlicha o'rganmasligiga olib kelishi mumkin. Ushbu murakkablikdan qochish maqsadida, norvegiyalik siyosatshunos S.Rokkan "ikkinchi darajali solishtirishlarga" murojaat qilishni tavsiya qiladi, ya'ni, tizim ichidagi kontekstdan butunlay ajratib olingan alohida o'zgaruvchilarni emas, balki butun "iyerarxiyalar" – o'zaro bog'liq o'zgaruvchilar zanjirlarini qiyoslashni. Ikkinchi darajali qiyoslashlar faqat olimning kuzatuv maydonidagi holatlar soni chegaralangan holda amalga oshishi mumkin. Qarshi ziddlikga qaramay, "o'zgaruvchilar ko'p – vaziyatlar kam" muammosini

²⁵ Lijphart, A. The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research // Comparative Political Studies, vol. 8, no. 2, 1975.

hal etishning samarali usullaridan biri tadqiqot doirasiga kiritilayotgan davlatlar sonini ongli ravishda chegaralash, biroq, kuzatilayotgan o'zgaruvchilar sonini oshirishdir.

Qiyosiy tahlil usulining yana bir muhim muammosi – tadqiqotchi tomonidan olingan ma'lumotlarning interpretatsiyasi hisoblanadi. Vaziyatlarni solishtirish jarayonida, tadqiqotchi (xohlasa, xohlamasa) ularga o'z sub'yektiv bahosini beradi. Qiymatli tadqiqotlarda dastlabki tushunchalar va o'zgaruvchilarni tanlashda bu uning qadriyatlarga moyilligini namoyon etadi. Ushbu muammoni hal etish tarix va tarixiy metodga bo'lgan munosabatni o'zgartirish²⁶ yoki siyosiy tadqiqotlarga yangi metodologik yondashuv – ilmiy realizmni joriy etish orqali amalga oshirilishi mumkin²⁷.

Shuningdek, qiyosiy tahlil xalqaro munosabatlar tadqiqotlarda asosiy metod sifatida kam uchraydi. Aksincha, u tadqiqotchining o'rganilayotgan predmetga bo'lgan yondashuvi sifatida, ya'ni, siyosiy fenomenga oldindan qabul qilingan muayyan qarashni – milliy va mintaqaviy-siyosiy shart-sharoitlar hamda uning ehtimoliy modifikatsiyalari bilan birgalikda qabul qilish moyilligini ifodalaydi. Demak, tadqiqotchining vazifasi, siyosiy fenomenlarning shakllari va ularning shart-sharoitlarini qiyoslash emas, balki ular o'rtasidagi bog'liqliklar, tushunchalar va modellarni izlashdan iborat. Bu holda qiyosiy tahlil faqat metod emas, balki o'rganilayotgan predmetning tasviri, boshlang'ich konseptual tuzilma, shakllantirilayotgan tadqiqot gipotezalari, empirik materialni o'lchov va tahlil qilish uchun tanlangan vositalar hamda olingan ilmiy natija – sintez qilingan tushunchalar, klassifikatsiyalar, modellar va nazariyalarni o'z ichiga olgan tadqiqot metodologik strategiyasi hisoblanadi. Shu munosabat bilan,

²⁶ Badie A, Comparative Analysis in Political Science: Requiem or Resurrection // Political Studies. Vol. 37.1989.

²⁷ Lane R, Positivism, Scientific Realism and Political Science. Recent Developments in the Philosophy of Science // Journal of Theoretical Politics. 1996. Vol. 8. N 3.

qiyoslash qandaydir farqlash, birlashtirish yoki taqqoslash texnikasi emas, balki tadqiqotchining dunyoqarashi hisoblanadi.

So'nggi bir necha yil ichida qiyosiy tahlil metodologiyasi sohasida quyidagi tushunchalarni o'z ichiga olgan umumiy konsepsiyalar ishlab chiqilgan:

Birinchidan, qiyoslash abstraksiyani talab qiladi, chunki aniq vaziyatlar va jarayonlar o'ziga xos holatida to'liq solishtirilishi mumkin emas. Har bir fenomen takrorlanmasdir: har qanday vaziyat notakror bo'lib, har bir jarayon, har bir millat va har bir individual belgilik darajada betakror hisoblanadi. Ularni solishtirish – bu ma'lum tip va tushunchalarni tanlab, shu tarzda ularning betakrorligi va aniqligini "buzish" demakdir;

Ikkinchidan, har qanday qiyosiy tahlildan oldin faqat kategoriya va tushunchalarni belgilab qo'yish emas, balki ijtimoiy va siyosiy vaziyatning komponentlarining tegishliligini aniqlash mezonlarini ham belgillash zarur;

Uchinchidan, umumiy muammo tahliliga kiritilgan maxsus komponentlarning adekvat ifodalanish mezonlarini aniqlash kerak;

To'rtinchidan, siyosatshunoslik nazariyalarini rivojlantirishga urinishda, tushunchaviy sxemalar mazmuni yoki muammolar formulirovkasidan kelib chiqadigan gipotezalarni shakllantirish lozim;

Beshinchidan, gipotetik munosabatlarni shakllantirish va ularni tekshiriladigan ma'lumotlar asosida o'rganish hech qachon olib kelmaydi. Gipoteza yoki gipotetik munosabatlar to'plami faqat ular falsifikatsiyaga duch kelsa, tasdiqlangan deb hisoblanadi;

Oltinchidan, alohida gipotezalar emas, balki gipotezalar seriyasini shakllantirish lozim. Har bir holda, asosiy gipotetik seriyalar va o'ziga xos ijtimoiy munosabatlar o'rtasidagi bog'lovchi nuqta ushbu seriyada qayd etilgan har qanday yoki barcha ehtimollarning qaysi shartlarda ro'y berishi aniqlanishi orqali ta'minlanishi lozim;

Yettinchidan, qiyosiy tahlilda gipotezalarni ishlab chiqish jarayonida to'siq bo'ladigan eng katta xavflardan biri – mumkin bo'lgan munosabatlarni to'la shaklda loyihalashtirishdir. Bundan qochish uchun gipotezalarni shakllantirishdan oldin ma'lumotlarni yig'ish kerak. Ushbu ma'lumotlar o'z-o'zidan o'rnatilayotgan munosabatlarning tegishsizligiga olib kelishi mumkin. O'zidan-o'zi bunday tan olish ma'lumotlarni o'rganish jarayonini ko'proq boshqarish imkoniyatini beradi. Shu sababli, qo'lab-quvvatlash mos klassifikatsiya sxemalarini gipotezalar shakllantirishgacha rivojlantirishga e'tibor beriladi.²⁸

Shu tarzda, siyosatshunoslikda qiyosiy tahlil usuli uning o'ziga xos sohasi – qiyosiy siyosatshunoslikning poydevori hisoblanadi. Qiyosiy tadqiqotlarning rivojlanishi bir qator metodologik muammolarni keltirib chiqardi, ular bo'yicha bahslar hozirgi kunda ham davom etayotgani, hamda bu muammolarning barchasi sifatli va miqdoriy qiyosiy tahlil tadqiqotlari o'rtasidagi ziddiyatlarni aks ettirishi aniq.

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda qiyosiy tahlil metodi turli davlatlar, mintaqalar yoki siyosiy tizimlar orasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash orqali umumiy qonuniyatlarni aniqlash hamda sabablarga bog'liq munosabatlarni tushunishga yordam beradi. Quyida ushbu metodning bosqichlari, turlari va misollar keltirilgan:

Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda qiyosiy tahlil metodi bosqichlari:

1-bosqich: tanlash va aniqlash bosqichi. Tadqiqot obyektlarini – davlatlar, mintaqaviy tashkilotlar yoki siyosiy jarayonlarni – tanlash va taqqoslash uchun asosiy mezonlarni belgilash.

2-bosqich: abstraktsiyalash va tushunchalarni shakllantirish bosqich. Bu bosqichda muayyan siyosiy tushunchalar

²⁸ Macridis R., Brown B. Comparative Politics. Notes and Readings. Homewood, Ill: Dorsey Press, 1961.

va kategoriyalarni ajratib, ularning umumiy xususiyatlari aniqlanadi.

3-bosqichda ma'lumot yig'iladi va ular taqqoslanadi. Ya'ni, har bir holatning ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatlari o'rganilib, ularning o'xshashliklari va farqlarini tahlil qilinadi.

4-bosqich tahliliy xulosalar chiqarishga bag'ishlanib, unda olingan natijalar asosida sabablarga bog'liq aloqalarni aniqlanib, umumiy qonuniyatlar va farqliliklar tushuntiriladi.

Nazariy model va tavsiyalar shakllantirish 5-bosqichda amalga oshiriladi. Bunda, tahlil natijalari umumlashtirib, xalqaro munosabatlarga oid nazariy model va siyosiy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Qiyosiy tahlil metodi turlari:

1) **Kross-milliy qiyoslash.** Turli davlatlar yoki mintaqalar siyosati va tajribalari solishtiriladi (masalan, demokratik va avtoritar tizimlar).

2) **Vaqt bo'yicha (diaxronik) qiyoslash.** Bir davlat yoki hududda turli davrlar o'rtasida yuz bergan o'zgarishlar tahlil qilinadi.

3) **Kvantitativ va sifatli yondashuvlar.** Statistika va raqamli ma'lumotlarga asoslangan kvantitativ tahlil bilan birgalikda, sifatli (ta'rifiy, intervyu, hujjat tahlili) metodlar qo'llaniladi.

Qiyosiy tahlil metodiga misollar:

1. AQSh va Rossiyaning tashqi siyosatini qiyoslash: Bu taqqoslash orqali ikki davlatning xalqaro xavfsizlik, diplomatiya va strategik yondoshuvlaridagi o'xshashlik va farqlar aniqlanishi mumkin.

2. Yevropa Ittifoqi va ASEAN integratsiya jarayonlarini solishtirish: Ushbu misolda ikkala mintaqaviy tashkilotning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy integratsiya bosqichlari o'rganilib, ularning muvaffaqiyati va qiyinchiliklari tahlil qilinadi.

Nazorat savollari:

1. Tizimli tahlil metodi nima va u xalqaro munosabatlar tadqiqotlarida qanday qo'llaniladi?
2. Qiyosiy tahlil (komparativ) metodining mohiyati nima iborat va u qaysi tadqiqotlarda samarali?
3. Tizimli va qiyosiy tahlil metodlari o'rtasidagi asosiy farqlar nimalardan iborat?
4. Xalqaro munosabatlarni o'rganishda tizimli yondashuvning afzalliklari va cheklovlari qanday?
5. Qiyosiy tahlil metodi yordamida xalqaro tashkilotlarning siyosati yoki davlatlarning tashqi siyosatini qanday taqqoslash mumkin?

11-MAVZU. XALQARO MUNOSABATLAR- NI TAHLIL QILISHDA SWOT USLUBINI QO‘LLASH

Reja:

1. SWOT uslubining nazariy asoslari
2. SWOT uslubining xalqaro munosabatlarni tahlil qilishdagi o‘rni
3. SWOT uslubini qo‘llashning istiqbollari va cheklovlari
4. Texnologik rivojlanishning SWOT tahliliga ta’siri
5. SWOT tahlilga misol

Tayanch tushunchalar va iboralar:

SWOT tahlil, qiyosiy SWOT tahlil, tavsiflash, imkomiyatlarni baholash. xavflarni prognoz qilish.

1. SWOT uslubining nazariy asoslari

SWOT tahlili (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) dastlab strategik menejment va biznes sohasida qo‘llanilgan bo‘lib, vaqt o‘tishi bilan uning tamoyillari boshqa sohalarda, shu jumladan, xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda ham keng foydalanila boshlandi. Mazkur uslubning nazariy asoslari bir nechta tamoyillar va tushunchalarga tayanadi.

SWOT tahlili ilk bor 1960-yillarda Harvard biznes maktabi olimlari tomonidan ishlab chiqilgan. Bu usul dastlab korxonalar uchun strategik rejalashtirish vositasi sifatida qo‘llanilgan. Keyinchalik SWOT tahlili ko‘lami kengayib, siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarga moslashtirildi. Xalqaro munosabatlarda esa u davlatlar, mintaqalar va tashkilotlarning strategik pozitsiyalarini aniqlashda qo‘llanila boshlandi²⁹.

²⁹ Novikov, D. A. (2016). Research Methodology in Strategy and Management. Springer.

Bu uslubning asosiy yutugʻi unda har bir toifadagi omillarni (kuchli tomonlar, zaif tomonlar, imkoniyatlar va xavflar) bir vaqtning oʻzida oʻrganish imkoniyati mavjudligidir. Bu esa murakkab tizimlarni tahlil qilish uchun ayni muddao boʻlib, xalqaro munosabatlarda keng koʻlamli strategik rejalashtirish uchun xizmat qiladi.

SWOT ANALYSIS

SWOT tahlilining nazariy tamoyillari uning toʻrt asosiy elementi orqali aniqlanadi:

Kuchli tomonlar (Strengths): Bu omillar subyektning ichki imkoniyatlarini belgilaydi. Xalqaro munosabatlar doirasida kuchli tomonlar iqtisodiy rivojlanish, harbiy salohiyat, tabiiy resurslarning mavjudligi yoki rivojlangan infratuzilmalar kabi mezonlarni oʻz ichiga oladi.

Zaif tomonlar (Weaknesses): Subyektning ichki zaifliklari yoki cheklovlari sifatida talqin qilinadi. Masalan, siyosiy beqarorlik, moliyaviy inqirozlar yoki texnologik rivojlanishning pastligi zaif tomonlarga kiradi.

Imkoniyatlar (Opportunities): Tashqi muhitning foydali jihatlarini oʻz ichiga oladi. Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik, yangi bozorlarning ochilishi, texnologik taraqqiyot kabi omillar imkoniyat sifatida baholanadi.

Xavf-xatarlar (Threats): Tashqi muhitda yuzaga kelishi

mumkin bo'lgan salbiy omillar bo'lib, ular siyosiy konfliktlar, iqtisodiy inqirozlar yoki tabiiy ofatlar kabi jihatlarni qamrab oladi.

SWOT tahlilining nazariy ahamiyati uning universal xarakteridadir. Bu usul ko'plab vaziyatlarni tahlil qilish uchun moslashuvchanlikni ta'minlaydi. Xalqaro munosabatlarda u quyidagi holatlarda qo'llaniladi:

- Mintaqaviy siyosiy vaziyatni tahlil qilish;
- Davlatlarning tashqi siyosiy strategiyasini aniqlash;
- Xalqaro tashkilotlarning faoliyatini baholash.

Shuningdek, SWOT tahlili xalqaro muhitda harakat qiluvchi davlat va tashkilotlar uchun ustuvor yo'nalishlarni aniqlash, muammolarga strategik yondashuvlarni ishlab chiqish va rivojlanish imkoniyatlarini baholashda muhim vosita hisoblanadi.

2. SWOT uslubining xalqaro munosabatlarni tahlil qilishdagi o'рни

SWOT tahlili xalqaro munosabatlarda turli subyektlarning kuchli va zaif tomonlarini baholash, global va mintaqaviy miqyosdagi imkoniyatlarni aniqlash hamda xavf-xatarlarni oldindan prognoz qilish imkonini beradi. Ushbu yondashuvning ahamiyati xalqaro siyosiy, iqtisodiy va xavfsizlik masalalarida ko'proq namoyon bo'ladi.

Davlatlar tashqi siyosatini shakllantirishda SWOT tahlili muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu uslub orqali davlatlar:

- O'zining iqtisodiy va harbiy salohiyatini baholaydi;
- Mintaqaviy va global siyosiy jarayonlardagi o'z rolini aniqlaydi;
- Tashqi muhitdagi imkoniyat va xavf-xatarlarni tahlil qiladi³⁰.

³⁰ Dyson, R. G. (2004). Strategic Development and SWOT Analysis at the University of Warwick. European Journal of Operational Research, 152(3), 631-640.

Masalan, xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonlarida davlatlar SWOT tahlili yordamida o'z manfaatlariga mos keladigan hamkorlik doirasini tanlaydi. Bunday tahlil, shuningdek, davlatlarning raqobatchi davlatlarga nisbatan pozitsiyasini belgilashda yordam beradi.

Xalqaro tashkilotlar, jumladan, Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Yevropa Ittifoqi, NATO va boshqa tuzilmalar, SWOT tahlilini o'z strategik rejalashtirish jarayonlariga kiritadi. Bu usul tashkilotlarga quyidagilarni ta'minlaydi:

- O'z faoliyatining samaradorligini baholash;
- A'zolar o'rtasidagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlash;
- Muayyan xalqaro muammolarga yechimlar ishlab chiqish.

SWOT tahlili xalqaro nizolarni oldini olish va hal qilishda muhim vosita sifatida e'tirof etiladi. Ushbu usul orqali nizolarning ildiz sabablarini aniqlash va tomonlarning manfaatlarini muvozanatga keltirish mumkin³¹.

3. SWOT uslubini qo'llashning istiqbollari va cheklovlari

Hozirgi davrda xalqaro hamjamiyat bir qator global muammolar – Iqlim o'zgarishi, global pandemiyalar, xavfsizlik tahdidlari (terrorizm, kiberxavfsizlik), migratsiya muammolari bilan yuzlashmoqda. Bu kabi muammolarni tahlil qilishda SWOT usuli quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

- 1) Har bir muammoning ichki va tashqi jihatlarini har tomonlama baholash imkonini beradi;
- 2) Davlatlar va tashkilotlar uchun strategik qarorlar qabul qilishda asos bo'lib xizmat qiladi;
- 3) Imkoniyatlarni aniqlash orqali xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga yordam beradi.

31 Hill, T., & Westbrook, R. (1997). SWOT Analysis: It's Time for a Product Recall. Long Range Planning, 30(1), 46-52.

4. Texnologik rivojlanishning SWOT tahliliga ta'siri

Texnologik taraqqiyot SWOT tahlilining qo'llanilish doirasini yanada kengaytirdi. Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt yordamida SWOT tahlilini avtomatlashtirish imkoniyati paydo bo'ldi. Buning natijasida ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish jarayoni tezlashdi; xavf-xatarlar va imkoniyatlarni real vaqt rejimida baholash imkoniyati oshdi; tahlil natijalarining aniq va ishonchli bo'lishi ta'minlandi.

Globalizatsiya sharoitida SWOT tahlili davlatlarning xalqaro tizimda o'z o'rnini belgilashga yordam beradi. Bu uslubning ahamiyati davlatlar va mintaqalararo integratsiya jarayonlarida strategik yo'nalishlarni aniqlashda, xalqaro tashkilotlar faoliyatini rivojlantirishda asosiy vosita sifatida qo'llanilishida, davlatlarning global bozorlarga chiqish strategiyalarini belgilashda yordam berishida namoyon bo'lmoqda.

5. SWOT tahlilga misol:

Quyidagi jadvalda AQSh tashqi siyosatini misol qilib olib xalqaro munosabatlarda SWOT tahlilining qanday qo'llanilishi ko'rsatilgan:

SWOT elementi	Tavsif va misollar (AQSh tashqi siyosati)
Kuchli jihatlari (Strengths)	• Kuchli iqtisodiy salohiyat va innovatsion texnologiyalar • Global diplomatik tarmoq va ittifoqlar • Harbiy qudrat va strategik resurslar
Zaif tomonlari (Weaknesses)	• Ichki siyosiy bo'linish va siyosiy qarama-qarshiliklar • Moliyaviy byudjet cheklovlari • Ba'zi tashqi siyosiy qarorlar qabul qilishdagi noaniqlik

SWOT elementi	Tavsif va misollar (AQSh tashqi siyosati)
Imkoniyatlar (Opportunities)	• Yangi strategik ittifoqlar va aloqalarni rivojlantirish • Global bozorlar va investitsiya imkoniyatlaridan foydalanish • Texnologik va iqtisodiy innovatsiyalar
Tahdidlar (Threats)	• Geosiyosiy raqobat va mintaqaviy inqirozlar • Xalqaro sanksiyalar va diplomatik bosim • Kiberxavfsizlik va yangi global tahdidlar

Ushbu jadval orqali AQSh tashqi siyosatining ichki salohiyatlari (kuchlar) va zaif tomonlari, shuningdek, xalqaro maydonda paydo bo'ladigan imkoniyatlar va tahdidlar aniqlanib, strategik qarorlar qabul qilish jarayonida tahlil asosida harakatlanish mumkin.

Nazorat savollari:

1. SWOT tahlili nima va uning xalqaro munosabatlarni o'rganishdagi o'rnini qanday?
2. Xalqaro munosabatlarda SWOT uslubining har bir komponenti (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) qanday talqin qilinadi?
3. SWOT tahlilidan foydalangan holda davlatlarning tashqi siyosatini baholashning afzalliklari va kamchiliklari qanday?
4. Xalqaro tashkilotlarning faoliyatini tahlil qilishda SWOT uslubidan qanday foydalanish mumkin?
5. SWOT tahlili xalqaro xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik yoki geosiyosiy jarayonlarni baholashda qanday qo'llaniladi?

GLOSSARIY

Asimmetrik tahdidlar – Katta davlatlarga qarshi kichik guruhlar yoki terror tashkilotlarining tahdidlari.

Axborot tahlili – Xalqaro munosabatlarda axborot oqimlari va ularning ta'sirini o'rganish usuli.

Bipolyarlik – Xalqaro tizimning ikki asosiy kuch markaziga bo'linishi (masalan, Sovuq urush davri).

Dekompozitsiya – ma'lumotlar (axborot) to'plamini tartibli va bosqichma-bosqich tarkibiy qismlarga ajratish jarayoni.

Diplomatik yechim – Xalqaro mojarolarni muzokaralar va kelishuvlar orqali hal qilish.

Diplomatiya – Xalqaro munosabatlarni boshqarish va muvofiqlashtirish san'ati.

Ekologik tahlil – Xalqaro munosabatlarga ekologik muammolarning ta'sirini o'rganish.

Empirik tahlil – Aniq ma'lumotlar va dalillarga asoslangan tahlil usuli.

Gegemonlik – Bir davlatning xalqaro maydonda mutlaq yetakchilik qilish harakati.

Geoiqtisodiyot – Iqtisodiy resurslarning geosiyosiy jarayonlarga ta'sirini o'rganish sohasi.

Geosiyosat – Geografik omillarning xalqaro munosabatlarga ta'siri haqidagi fan.

Gibrid urush – Harbiy, kiber va axborot urush usullarining kombinatsiyasi.

Qattiq kuch (Hard power) – Harbiy va iqtisodiy bosim vositalari orqali ta'sir o'tkazish strategiyasi.

Idealizm – Xalqaro munosabatlarda hamkorlik va axloqiy qadriyatlarning muhimligini ilgari suruvchi yondashuv.

Indikatorlar – siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va xavfsizlik ko'rsatkichlari.

Iqtisodiy tahlil – Davlatlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni tahlil qilish usuli.

Ivent-tahlil – hodisalar dinamikasini yoki hodisaviy ma'lumotlar ketma-ketligini o'rganishga qaratilgan amaliy tahliliy metod.

Kiberxavfsizlik – Davlat va tashkilotlarning raqamli tahdidlardan himoyasi.

Kodlash (kodiroyka) – ma'lumotlarni ifodalash shaklini standartlashtirilgan shartli belgilar to'plami yordamida o'zgartirish jarayoni.

Kodlash blankasi – ilmiy kuzatish obyekti uchun ajratilgan xususiyatlarni standartlashtirilgan shaklda qayd etish uchun mo'ljallangan jadval; ma'lumotlarni qayd etish uchun tuzilgan strukturali forma.

Kognitiv kartografiya – individual (kamdan-kam holdlarda guruh) tafakkurning xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan amaliy tahliliy metod.

Kontekstual tahlil – Hodisalar yoki qarorlarni ularning tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstida o'rganish usuli.

Kontent-tahlil – hujjatlar, nutqlar va boshqa kommunikativ jihatdan ahamiyatli materiallarning mazmunini o'rganishga qaratilgan amaliy tahliliy metod.

Krizis tahlili – Xalqaro mojarolar va inqirozli vaziyatlarning rivojlanishini tahlil qilish usuli.

Kuch markazlari – Xalqaro siyosatda yetakchi mavqega ega bo'lgan davlatlar yoki tashkilotlar.

Kuch muvozanati – Xalqaro munosabatlarda davlatlar o'rtasidagi kuch nisbatining tengligini ta'minlash konsepsiyasi.

Kvalitativ tahlil – Sifat jihatidan tavsiflashga asoslangan tahlil usuli.

Kvantifikatsiya – o'lchash mazmunii birliklariga miqdoriy ko'rsatkichlar berish va keyinchalik ma'lumotlarni matematik jihatdan qayta ishlash jarayoni.

Kvantitativ tahlil – Statistik va matematik usullar yordamida xalqaro munosabatlarni tahlil qilish.

Lobbi faoliyati – Siyosiy qaror qabul qilish jarayoniga ta'sir o'tkazish harakatlari.

Ma'lumotlar manbalari – rasmiy hisobotlar, xalqaro tashkilotlar va mustaqil tahlil institutlari.

Matn – ma'no jihatidan bog'langan belgi birliklarining ketma-ketligi bo'lib, uning asosiy xususiyatlari bog'liqlik va yaxlitlik hisoblanadi.

Milliy manfaatlar – Davlatning ichki va tashqi siyosatidagi asosiy ustuvor yo'nalishlari.

Monitoring metodi – xalqaro munosabatlarni doimiy nazorat qilish va tahlil qilish jarayoni.

Multipolyarlik – Xalqaro tizimda bir nechta kuch markazlarining mavjudligi.

Neoliberalizm – Hamkorlik va xalqaro institutlarning ahamiyatini ta'kidlovchi yondashuv.

Neorealizm – Xalqaro munosabatlarda kuch va xavfsizlikka asoslangan yondashuv.

Normativ tahlil – Xalqaro munosabatlarning axloqiy va huquqiy tamoyillarini o'rganish usuli.

Propaganda – Axborotni manipulyatsiya qilish orqali siyosiy ta'sir o'tkazish usuli.

Qiyosiy tahlil – Turli davlatlar, tizimlar yoki siyosiy rejimlarni taqqoslash orqali o'rganish usuli.

Realizm – Davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni kuch va manfaatlar asosida tushuntiruvchi nazariya.

Risk tahlili – Xalqaro jarayonlarda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf-xatarlarni baholash usuli.

Siyosiy tahlil – Davlatlararo va xalqaro tashkilotlarning siyosiy qarorlarini o'rganish usuli.

Yumchoq kuch (Soft power) – Madaniyat, qadriyatlar va diplomatiya orqali ta'sir o'tkazish strategiyasi.

Sotsiologik tahlil – Jamiyat va ijtimoiy guruhlarining xalqaro munosabatlarga ta'sirini o'rganish.

Ssenariy tahlili – Kelajakdagi ehtimoliy voqealar rivojlanishini modellashtirish usuli.

Strategik tahlil – Uzoq muddatli rejalar va qarorlarni shakllantirishga yordam beruvchi tahlil usuli.

SWOT tahlili – Kuchli tomonlar (Strengths), zaif tomonlar (Weaknesses), imkoniyatlar (Opportunities) va tahdidlarni (Threats) aniqlash usuli.

Tahlil – Muayyan hodisa yoki jarayonni chuqur o'rganish va uning tarkibiy qismlarini aniqlash jarayoni.

Tashqi siyosat – Davlatning xalqaro maydondagi rasmiy faoliyati va qarorlari.

Tashqi siyosiy strategiya – Davlatning xalqaro maydondagi uzoq muddatli maqsad va rejalarini belgilash usuli.

Tizimli tahlil – Xalqaro munosabatlarni bir butun tizim sifatida ko'rib chiqish metodologiyasi.

Transmilliy kompaniyalar – Turli davlatlarda faoliyat yurituvchi yirik biznes korporatsiyalari.

Unipolyarlik – Xalqaro tizimda bitta kuch markazining ustunligi.

Verifikatsiya – amaliy tadqiqot natijalarini tekshirish jarayoni, bu yoki bosqichma-bosqich qayta bajarish, yoki boshqa loyihalar natijalari bilan taqqoslash orqali amalga oshiriladi.

Xalq diplomatiyasi – Davlatlar o'rtasida rasmiy diplomatik kanallardan tashqari o'zaro munosabatlarni rivojlantirish usuli.

Xalqaro huquq – Davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar.

Xalqaro iqtisodiyot – Davlatlarning savdo, investitsiya va iqtisodiy aloqalarini o'rganish sohasi.

Xalqaro munosabatlar – Davlatlar, xalqaro tashkilotlar va transmilliy aktyorlar o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimi.

Xalqaro tashkilotlar – Davlatlararo hamkorlikni rivojlantirish uchun tuzilgan institutlar (BMT, NATO, YeI).

Xalqaro xavfsizlik – Davlatlar va tashkilotlarning global tahdidlarga qarshi kurash choralari.

Xavfsizlik tizimi – Davlatlar va tashkilotlarning global xavfsizlikni ta'minlashga qaratilgan choralari.

**ASOSIY VA QO‘SHIMCHA O‘QUV
ADABIYOTLAR HAMDA AXBOROT
MANBALARI:**

1. Almond G.A, Powell G.B. Comparative Politics Today. – 5th ed. Harper Collins Publishers, New York, 1992.; Macridis R., Brown B. Comparative Politics. Notes and Readings. Homewood, III: Dorsey Press, 1961.; Mackie T., Marsh D. The Comparative Method // Theory and Methods in Political Science. D. Marsh, G. Stoker (eds.), London: Macmillan Press LTD, 1995.

2. Azar E. Analysis of international Events// Peace Research Rev. 1970. V. 4. № 1.

3. Badie A, Comparative Analysis in Political Science: Requiem or Resurrection // Political Studies. Vol. 37.1989.

4. Barber J. D. The lawmakers: Recruitment and adaptation to legislative life. N. Haven, 1965; Barber J. D. Presidential character: Predicting performance in the White House. Englewood, 1972.

5. Bonham Gr. & Shapiro M. Explanation of the Unexpected: The Syrian Intervention in Jordan in 1970 // Axelrod R. Structure of Decision. Princeton, 1976.

6. Bryson, J. M. (2018). Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations: A Guide to Strengthening and Sustaining Organizational Achievement. John Wiley & Sons.

7. Dyson, R. G. (2004). Strategic Development and SWOT Analysis at the University of Warwick. European Journal of Operational Research, 152(3), 631-640.

8. Gaupp P., Vogel // Frei D. Die Methode des «Cognitive Mapping» // Studien zur politischen Wissenschaft. Zurich. 1978. N 154.

9. George A. I. Assessing presidential character// World politics. 1974. Vol. 26. №. 2.

10. Hill, T., & Westbrook, R. (1997). SWOT Analysis: It's Time for a Product Recall. Long Range Planning, 30(1), 46-52.

11. International Relations Theory and the Consequences of Unipolarity. Edited by G. John Ikenberry and others. Cambridge University Press. P. 393.

12. Johan Galtung. A Structural Theory of Imperialism // Journal of Peace Research Volume 8, Issue 2

Kaplan, R.S. and Norton, D.P. (2001) The Strategy-Focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment. 1st Edition, Soundview Executive Book Summaries, Harvard Business School Press, Concordville, 148-159. https://www.uaservice.com/pdf/The_Strategy-Focused_Organization.pdf

Kaplan, R.S. and Norton, D.P. (2001) The Strategy-Focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment. 1st Edition, Soundview Executive Book Summaries, Harvard Business School Press, Concordville, 148-159. https://www.uaservice.com/pdf/The_Strategy-Focused_Organization.pdf

Lane R, Positivism, Scientific Realism and Political Science. Recent Developments in the Philosophy of Science // Journal of Theoretical Politics. 1996. Vol. 8. N 3.

Lasswell H. Analysing the Content of Mass Communication: A Brief Introduction. N.Y., 1942; Idem. The Structure and Function of Communication in Society // The Communication of Ideas. Ed. L.Brison. N.Y., 1948.

Leites N. The Operational Code of the Politburo. N.Y., 1951. P.-13

Lijphart, A. The Comparable-Cases Strategy in Comparative Research // Comparative Political Studies, vol. 8, no. 2, 1975.

Macridis R., Brown B. Comparative Politics. Notes and Readings. Homewood, III: Dorsey Press, 1961.

Macridis R., Brown B. Comparative Politics. Notes and Readings. Homewood, III: Dorsey Press, 1961.

Neisser U. Cognitiv Psychology. N.Y., 1975. P. 89. 78

North R.C., Holsti O.R. Content Analysis. A handbook

with applications for the study of international crisis. N.Y., 1963.

Novikov, D. A. (2016). Research Methodology in Strategy and Management. Springer.

13. R.A.Pérez. Handbook for Political Analysis and Mapping International Planned Parenthood Federation Western Hemisphere Region, Inc. 120 Wall Street, 9th Floor, New York, NY 10005-3902 T: 212 248 6400, F 212 248 4221, E info@ippfwhr.org www.ippfwhr.org

14. R.Jumayev, Sh.Yovqochev. Siyosiy texnologiyalar: O'quv qo'llanma. – T.: TDSHI, 2018. – 232 b.

Ragin, C.C. (2008) Redesigning Social Inquiry: Fuzzy Sets and Beyond. University of Chicago Press, Chicago and London. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226702797.001.0001>

Roast J. The Power of Human Cognition in the Study of World Politics // International Studies Review. 2000. Vol. 2. № 1. P. 53-70.

15. Viotti P.R., Kauppi M.V. International Relations Theory. Fifth Edition. Longman. P. 496.

Waltz, K. (1979). Theory of international politics. Reading, MA: Addison-Wesley. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1084153>

Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. – М., 1983.

Ахременко А.С. Политический анализ и прогнозирование. М.: Гардарики, 2006. С. 240–243, 231–233, 186–196.

Барановский Б.Г., Владиславлева Н.Н. Методы анализа международных конфликтов. М.: Научная книга, 2002. С. 130–133, 125.

16. Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталеv М.А. Очеркитeориииполитическогоанализа международных отношений. – М., 2002.

Боришполец К.П. Методы политических исследований. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 230 с. <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-49.html>

В. В. Оксамытный. Юридическая компаративистика. – М.: UNITY, 2017. – 431 с.

17. Введение в прикладной анализ международных ситуаций. Учебник / Под ред. Т.А.Шаклеиной. – М.: Аспект Пресс, 2014. – 256 с.

18. Г. Т. Гарипова, Э. Ф. Шафранская. Сравнительное литературоведение. Современные тенденции русской литературной компаративистики. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2022.

19. Е. В. Андриенко. Сравнительная педагогика: учебное пособие. – Новосибирск: Изд-во НГПУ, 2016. – 209 с.

И. Дмитриев Контент-анализ: сущность, задачи, процедуры <https://psyfactor.org/lib/k-a.htm>

Колесников А. С. Философская компаративистика: Восток-Запад: учеб. пособие. – СПб.: Изд-во Ст.-Петерб. ун-та, 2004.

Косолапов Н.А. Эпистемология и методы анализа / Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений // Богатуров А.Д., Косолапов Н.А., Хрусталева М.А. – М.: НОФМО, 2002. 390 с. URL: <http://obraforum.ru/pdf/Essays-bogaturov-chapter3.pdf>

Котенко В.П. Компаративистика – новое направление методологии анализа научной деятельности и развития науки // Библиосфера: журнал. – 2007. – № 3. – С. 21-27.

20. Лисовский С. Ф., Евстафьев В. А. Избирательные технологии: история, теория, практика. – Коммерсантъ. – М., 2000. – ISBN 5-86014-129-7.

21. Лобанова А.Д. Компаративизм как направление анализа исторических процессов // Синергия Наук. – 2018. – № № 30. – С. 2306-2310

22. Мангейм Дж.Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования. – М., 1997.;

23. Роналд Х.Чилкот. Теории сравнительной политологии. – М., 2001.;

24. B.Guy Peters. Comparative Politics: Theory and Methods: Theory and Methods (Basingstoke: Macmillan and N.Y: New York University Press). 1998.

Методы научных исследований https://kstu.kg/fileadmin/user_upload/lecture2_computer_technologies_science_japarov_m.t..pdf

Миронюк М. Г. Сравнительная политология. Энциклопедия Фонда знаний Ломоносов. Фонд знаний «Ломоносов» (28 сентября 2020).

Общая и прикладная политология: Учебное пособие Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова – М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. - с.830

Общая и прикладная политология: Учебное пособие Под общей редакцией В.И. Жукова, Б.И. Краснова – М.: МГСУ; Изд-во “Союз”, 1997. - с.831

Почепцов Г.Г. Теория коммуникации. М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001. ISBN 5-87983-101-9.

Сморгунов Л.В. Сравнительная политология: Теория и методология измерения демократии. – СПб., 1999. С.- 21.

Харченко К. В. Материальная сторона жизни в зеркале субъективных смыслов: опыт контент-анализа // Социология: методология, методы, математическое моделирование. – 2009. – № 1 (28). – С. 129-148.

Хрусталеv М.А. Анализ международных ситуаций и политическая экспертиза: очерки теории и методологии. М.: НОФМО, 2008.

Ю. П. Сурмин. Теория систем и системный анализ: Учеб. пособие. – К.: МАУП, 2003. – 368 с. <https://victor-safronov.ru/systems-analysis/lectures/surmin/52.html>

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-mavzu. Xalqaro munosabatlar tahlil usullari ilmiy yoʻnalishining shakllanishi	8
2-mavzu. Bilishning ilmiy metodlari va ularning xalqaro munosabatlar boʻyicha tadqiqotlarda qoʻllanishi	20
3-mavzu. Kontent-tahlil (kontent-analiz) metodi	30
4-mavzu. Ivent-tahlil (ivent-analiz) metod	45
5-mavzu. Xalqaro munosabatlarni oʻrganishning modernistik metodlari	59
6-mavzu. Modellashtirish metodi	76
7-mavzu. Xalqaro munosabatlar boʻyicha ilmiy tad- qiqotlarning prognostik metodlari	95
8-mavzu. Kuzatuv (monitoring), tavsiflash, komparavistik va boshqa metodlar	109
9-mavzu. Xalqaro munosabatlarga oid muammolar boʻyicha tadqiqotlarga jalb etilgan manba va adabiyot bilan ishlash	125
10-mavzu. Xalqaro munosabatlarda tizimli va qiyosiy tahlil metodlarini qoʻllash	133

11-mavzu. Xalqaro munosabatlarni tahlil qilishda swot uslubini qo'llash	155
GLOSSARIY	161
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	165

Ilmiy nashr

Farhod Karimov

XALQARO MUNOSABATLAR TAHLILI USLUBLARI

O'quv qo'llanma

Muharrir:

Shahzoda Hakimova

Texnik muharrir:

Fayzulla Azizov

Dizayner:

Vasiliy Bursev

“Muharrir nashriyoti”

6068

Terishga 2026-yil 23-aprelda berildi.
Bosishga 2026-yil 30-aprelda ruxsat etildi.
Bichimi: 60x84 1/16. “PT Serif” garniturasida
ofset bosma usulida ofset qog'ozida bosildi.
10,75 shart. b.t. 10 hisob nashr. tab.
Adadi 50 nusxa. 32-son buyurtma.

“Muharrir nashriyoti” matbaa bo'limida chop etildi.
100185, Toshkent shahri, Chilonzor tumani, 20A-mavzei,
So'galli ota ko'chasi, 5-uy. E-mail: muharrir@list.ru